

PJud 264

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

D^B. BLAU LAJOS.

HUSZONHARMADIK ÉVFOLYAM.

ÁPRILIS * 2. SZÁM. * 1906.

MEGJELEN JANUÁR, ÁPRILIS, JULIUS ÉS OKTÓBER ELSEJÉN.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1906

☛ Kérjük a t. előfizetőket, hogy az előfizetési összegeket beküldeni sziveskedjenek, nehogy a folyóirat pontos szétküldése fennakadást szenvedjen. — Reklamációk a kiadóhivatalhoz intézendők.

TARTALOM.

TÁRSADALOM.		Lap
Belső megerősödés	...	113
Társadalmi szemle	...	116
TUDOMÁNY.		
<i>Dr. Perls Ármin</i> : A haj levágása a régi zsidóknál	...	121
<i>Dr. Weisz Miksa</i> : Rapoport S. L. négy levele	...	128
<i>Dr. Blau Lajos</i> : Rapoport tévedései a bibliai versfelosztásról	...	143
<i>Bató I. Lipót</i> : Adalékok az óbudai hitközség és Chevrák történetéhez	...	146
<i>Dr. Levinsky A.</i> : Buda 1684. és Érsekújvár 1685. évi ostrománál	...	154
<i>Dr. Richtmann Mózes</i> : Pótlások »Landau Ezékiel« cikkemhez	...	157
Helyreigazítások	...	161
FOLKLORE.		
<i>Vadász Ede</i> : Zsidó szokások, közmondások és szólamok	...	162
IRODALOM.		
<i>Dr. Schwarz Gábor</i> : Az IMIT. 1906. Évkönyve	...	172
<i>B. L.</i> : Az amórák biblia- és hagyománymagyarozatának terminológiája	...	176
Magyar Zsidó Könyvtár	...	179
Irodalmi szemle	...	180
<i>Gerő Attila</i> : Az ünnepi imából	...	198
ORSZÁG-VILÁG.		
Ancona	...	200
KÜTFŐ.		
Lukács György vallás- és közoktatásügyi miniszternek 102.284/1905. sz. alatt kelt körrendelete az orth. új szabályzat tárgyában	...	204
VEGYESEK.		
Irodalmi hírek. — Kitüntetés. — Rabbiavatás. — Dr. Mezei Mór. — Dr. Büchler Adolf. — A berlini »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums«. — Zsidó statisztika. — »Der Wunderrabbi«. — Zsidó képviselő az angol parlamentben. — Ormódi Ormódy Vilmos. — Egy rabbi fia mint táborno. — Hirsch Márk. — Kaufmann-könyvtár. — A Jewish Encyclopedia munkatársai	...	205

A MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE előfizetési ára egész évre 12 korona, rabbiknak, tanároknak és tanítóknak 6 korona.

Előfizetések a Magyar-Zsidó Szemle kiadóhivatalába Budapest, VII., Kerepesi-ut 68. sz. III. em. küldendők.

A Magyar-Zsidó Szemle szellemi részét illető közlemények a szerkesztőséghez Budapest, VII., Kerepesi-ut 68. sz. III. em. címzendők.

☛ Kéziratok, tudományos tartalmukat kivéve, vissza nem küldetnek.

TÁRSADALOM.

BELSŐ MEGERŐSÖDÉS.

A Kútfőkben közöljük azt a rendeletet, melylyel Lukács György, azóta leköszönt vallás- és közoktatásügyi minister, az új orthodox szervezeti szabályzatot megerősítette. E megerősítés által az orthodoxok elérték azt, amit több mint három évtized óta hiába kívántak és amit elérni nem is reméltek. Hogy is remélhették volna, hisz gyűlésüket, melyen ezt a szabályzatot megalkották, az akkor már leköszönt Tisza-kormány magángyülekezetnek nyilatkoztatta ki és ezt a napi sajtóban is közzétette és a gyűlésen magán csupán azért proponálta a központi vezetőség, ut aliquid fecisse videatur. Az ideiglenes minister, ki ezt az új valláspolitikát inaugurálta az egy emberöltőnél régibb és kipróbált rendszer ellen, megfeledkezett arról, hogy az ilyen intézkedés nem ideiglenes jellegű, mint a vallásügy akkori vezetése. Ez az eset fényesen bizonyítja, hogy milyen ingatag talaj az, melyen a reczipiált izraelita felekezet kormányzata nyugszik. A külön törvény által nem biztosított gyakorlat váltakozó ministerek ötletei által megváltoztatható és az egyszer megadott kegy nehezen vonható vissza és kedvező esetben is hosszú időre odázza el a végleges rendezést.

Ha már most egyéni szemüvegen át nézzük a dolgot, csupán azt mondhatjuk, hogy meggyőződésünk szerint a hazai zsidó pártok békés megegyezése sohasem kecsegtetett bennünket sikerrel. Nem azért, mert ettől egyik-másik magánérdekeit féltette — hisz ezt lehetett volna előzékenységgel és áldozatokkal kikerülni — hanem azért, mert az úgynevezett orthodox párt

széles rétegei évtizedes agitáció folytán meg vannak méte-lyezve és csökönységükben minden rendet perhorreskálnak. Ha látható és közvetlenül érezhető anyagi érdekek forognak koczán, akkor, mint annak idején feltűnést keltett két hit-községi per ad oculos demonstrálta, Pozsony is, Nagyvárad is az untig hangoztatott »külön orthodox felekezet« álláspon-tjáról letér. Az utóbbi a felekezeti egység mellett érvelt, midőn a nagyvárad-i czion-község külön temetőt kért, az utóbbi pedig, hogy a haladó községet elüsse a régi község öszvagyó-nából őt megillető részétől, azt állította, hogy a pozsonyi orthodox község önmagában egészen önálló felekezet, amely a többi orthodox községekkel sem áll semmiféle kapcsolatban. Midőn azonban ilyen kézzelfogható érdek nem forgott koczán, akkor a vastag önzés álláspon-tjára helyezkedtek, amely rövidlátásuk folytán a külön felekezet hangoztatásában jutott kifejezésre. Egyébként sok község alkalomadtán az elvi állás-pontról letért, de csak nagy ritkán magasabb szempontokból.

A felekezeti közviszonyok ily szomorú állapota mellett a szebb jövő, amely a törvény által biztosított önkormányzaton épült volna fel, csupán szép remény volt, melyet a jobb belá-tásból fakadt kívánság táplált. Ez a halvány remény most még halványabb lett, a délibáb távolabb helyről kápráztat. Hogy mi fog történni, nem tudjuk. Kivánatos mindenesetre, hogy a modern zsidóság a fent érintett rendelet huszárvágása után saját ügyeit az új. n. orthodoxyára való tekintet nélkül rendezze. Belső megszilárdulás által a hazai zsidóság öszes köreiben fel fog még ébredni a vágy az egységes szervezke-désre, hisz együttesen is aránylag már csekély számuknál fogva is csak nehezen védhetik meg a közhatalmakkal és a társa-dalommal szemben elismert jogaikat. De ha ez a jobb belátás sohasem ébredne fel, akkor is az egész felekezetre üdvös hatású lenne a mintaszerű belső berendezés, mert példája által önkéntelenül hatna.

A hazai zsidóság kebelében óriási kultur- és társadalmi különbségek léteznek. Ezek nagy tényezői az idegenkedésnek. Innen érthető részben, hogy a hazai orthodoxyia egész más jelenségeket mutat, mint a németországi. A vallásos gyakor-lat tekintetében a németeknél még szélesebb űr tátong, mint nálunk — hisz ott nincsenek »orthodox« községek, hol egy

bolt sincs zárva szombaton — de egyenlő műveltséggel bírnak mindnyájan és a zömének társadalmi állása is nagyjában azonos. És csakugyan azt láttuk az utóbbi években, hogy az »Allgemeiner Verband«-ban egyesültek polgári jogaik megvédésére, a »Vereine für jüdische Geschichte und Litteratur« egyletekben a zsidó szellem és érzés felébresztésére és fejlesztésére, a »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« társaságban a zsidó tudomány előmozdítására, a »Hilfsverein der deutschen Juden« szövetkezetben az üldözött külföldi hittestvérek támogatására. Nálunk a helyzet az, hogy az ú. n. orthodoxok és kapcsolt részeik azt se tudják, hogy a zsidó tudomány mi fán terem és a »zsidó történet és irodalom« kárhozatos új ismeretek. Egy diplomás ember, ki egy zsidó témával foglalkozik és a fővárosból került Pozsonyba, kétségbe esve írja legujabban onnan, hogy ott a »sazon« kívül semmiféle zsidó könyvet nem olvasnak és ilyenek nem is léteznek.

Ha van közös szellemi érdek, akkor az emberek egyéb érdekeiknek közösségét is felismerik. Sajnálattal kell konstatálnunk, hogy hazánkban a felekezeti kultúra ily kapcsokat még nem teremtett meg. Tudásszomjtól űzve közelednek héberhóba orthodox rabbik is, de csak — suttymban, mert félnek az igazi vagy álfanatikus kartársaktól.

Mindez arról győz meg bennünket, hogy a kultúra anyagi és szellemi intézményei az idők folyamán meg fogják teremteni a közös kulturalevegőt, ez pedig azt a közös kapcsolatot, amely közös célok érdekében a vallási igaz vagy képzelt differenciáknak félretételét lehetővé teszi. A kultúra elleni álláspontot mi nem helyeseljük ugyan, de értjük. Tudjuk azonban azt is, hogy az ellene való küzdelem hiába való és egész bizonyosak vagyunk abban, hogy a legsötétebb Máramaros néhány évtized múlva legalább is ott lesz, mint Pozsony, Pozsony pedig ott, hol — de nem akarunk osztályozni. Szóval a hazai zsidóság összes körei — konzervatív nyelven — áldozatul esnek a kulturának. E feltartóztatlan beözönlés arra kell hogy készítse felekezetünket, hogy a zsidó vallásnak a modern kultúra kebelén belül szorítson helyet. Ezt pedig megteheti, mert manapság a vallás legnagyobb ellensége nem a tudás, hanem a tudatlanság.

Sok sarat dobnak hazánkban hol lesből, hol nyíltan arra a néhány férfúra, kik nálunk a modern zsidó tudomány zászlaját lobogtatják. Még többet és még egyebet is dobnának reájuk, ha a külföld hangos elismerése hozzánk el nem hatna és az alantas magánérdek haragos előretörtetését meg nem állítaná. De azért bármely oldalról szemléljük a hazai zsidóság belső ügyeit, arra a meggyőződésre jutunk, hogy csakis a modern tudomány eszközeivel és módszereivel fejlesztett felekezeti kultúra képes bennünket a jelen zürzavarából kivezetni és egy szebb jövő alapját lerakni. Zunz majdnem száz év előtt a zsidó tudomány elismerésétől várta polgári jogaink elismerését a külvilág részéről. Hasonló, vagy még több joggal várhatjuk ettől a tudománytól, hogy saját hiveinket fogja elvezetni vallásunk jogainak elismeréséhez. Ennek szélesebb körben való terjesztése meg fogja teremteni a zsidó öntudatot, a mely sajnos, a műveltek között oly gyakran hiányzik. Nemcsak a kegyelet, hanem az önérzet, a multak ismeretéből fakadó jogos és szilárd önérzet, erős köteléssel fogja őket vallástestületünkhöz fűzni és lelkes fiaivá nevelni. Az utat, melyen haladnunk kell, a történeti fejlődés láthatóan jelöli ki és erre minden akadály és minden áldozat mellett tudatosan kell rálépnünk és rajta bátran haladnunk.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Az orsz. rabbiképző-intézet vezérlő bizottsága február hó 14-én ülést tartott, melyen jelen voltak: *Kohner Zsimond*, *Hatvany-Deutsch József*, dr. *Simon József*, dr. *Mezei Mór*, dr. *Mezey Ferencz*, *Boschán Jakab*, dr. *Bánóczi József* világi és a következő rabbi-tagok: dr. *Kohn Sámuel*, dr. *Klein Mór*, dr. *Szidon Adolf*, dr. *Neumann Ede*, dr. *Steinherz Jakab*, dr. *Fischer Gyula*, dr. *Kecskeméti Lipót* és dr. *Hevesi Simon*.

Dr. *Kohn Sámuel* alelnök az ülést megnyitván, meleg szavakban emlékezik meg *Schweiger Márton*, a vezérlő bizottság elhunyt elnökének érdemeiről. A megürült elnöki tisztségre egyhangúlag *Hatvany-Deutsch Józsefet* választották meg. A választás általános örömet keltett, mert oly férfiú került a

bizottság élére, ki egyéb nagy érdemeitől eltekintve, a rabbi-képző-intézetet évek óta nagy szeretettel veszi körül, annak minden ügye iránt érdeklődik és növendékeit már eddig is hathatós pártfogásába vette. Beszédében, melylyel az elnöki széket elfoglalta, megható szerénységgel azt hangsúlyozta, hogy őt e kiváló testületben csupán az atyjától és nagyatyjától örökölt zsidó tradíciók támogatják. Ezeket kívánja gyakorolni és fejleszteni. Nagy sajnálattal jelentette ezután, hogy dr. *Simon József*, az intézet egyik megalkotója és létesülése óta a vezérlő bizottság titkára és lelke, e tisztségről lemond és ezen elhatározása megmászíthatatlan. Helyébe dr. *Mezey Ferenczet* ajánlja, kinek képességeit és ügybuzgóságát a leghizelgőbb szavakkal emeli ki. Az elnök javaslatát egyhangúlag és nagy lelkesedéssel fogadták el, mire dr. Mezey néhány lelkes szóval köszönte meg a kitüntető bizalmat. Erre az újjászervezett tanügyi bizottságba megválasztották elnöknek dr. *Kohn Sámuel* rabbit és tagokul a bizottság összes rabbi tagjait és dr. *Bánóczi Józsefet*. A könyvtári bizottság elnökévé szintén dr. *Kohn*, tagjaivá pedig dr. *Fischer*, dr. *Hevesi* és dr. *Bánóczi* lettek megválasztva. Ezután elhatározta a bizottság, hogy *Schweiger Márton* elhunyt elnök érdemeit jegyzőkönyvbe iktatja és emlékének megörökítéséről az orsz. rabbiképző-intézetben alkalmas módon gondoskodott. Végül még egy ad hoc bizottság tanügyi javaslata tárgyalatott, melynek kétféle javaslatai elvették.

*

Hivatott oldalról arról értesítenek bennünket, hogy az 1863 óta a soroksári-utca 33. szám alatt létező imaház az épület közveszélyes állapota miatt a hatóság bezáratta. A hozzánk érkezett tudósításból idézzük a következő részletet: »Most pedig a kerületi zsidóság, azok, kik évtizedeken át ott végezték mindennapi ájtatosságukat, a környék árvái, kik ott rótták le elhalálozott szüleik iránt kegyeletüket, számos intézet ifjúsága, a mely ott tartotta szombatonkénti ifjúsági istentiszteletét: mindannyian várva-várják az előljárásának sürgős intézkedését, a Ferencz- és Józsefvárosi zsidósághoz méltó templomnak felépítését. A hívek, kik az immár bezárt imaház alapítása óta legalább tizszeresen meggyarapodtak, a legnagyobb áldozatra készek. A kerületnek második templomegylete, a

remete-utczában létező imaháznak hívei is csatlakoztak a mozgalomhoz, hogy vállvetve, egyesült erővel tegyék lehetővé az intézmény létrejöttét. Mihelyt az akció megindulna: — ha például az előjáróság egy telket e célra kisajátítana — könnyű szerrel lehetne a templomi ülések eladása által az építésre szükséges költségeket előteremteni. Nem is szólunk arról, hogy mi az új intézményt épp úgy önnön erőnkől fenn fogjuk tartani, mint a régit és ez hozzá fog járulni a hitéletnek hatalmas fellendítéséhez. Mert egy új vallásos központ megteremtésével a régi tagokat, a kik távol lévén a központtól, eddig a vallásos életben részt nem vehettek és lassan-lassan mint holt ágak letörtek a felekezetnek évezredes fájáról, vissza fogjuk hódítani; és új tagokat — belevonván őket a felekezeti ügyek intézésébe — fogunk megnyerni.*

Minden felekezet első kötelessége, hogy templomot tartson fenn a hívek számára és nem szenvedhet kétséget, hogy a fenti ügy sok évi vajudás után dülőre kerül. Negyven esztendő után, mely idő alatt a fővárosi zsidó lakosság megötszöröződött, új templom fog épülni. Bécs és Berlin ezen idő alatt számos új templomot emelt, mert semmi sem oly veszedelmes, mint a hívek leszoktatása a templombajjárásról. Hogy ennek mi a vége, mindenki könnyen kitalálja. A felekezeti életben egyébiránt a templomépítés minden tekintetben a leggyümölcsözőbb befektetés.

*

Apró hír jelent meg a napilapokban a folyó év elején: *Bickel Gusztáv*, a bécsi egyetemen a héber és szir nyelv tanára, öreg korban meghalt. Két héttel később ugyan csak a napilapok közölték, hogy a puritán életmódjáról híres tudós vagyona felett a bécsi törvényszék megnyitotta a csődöt, mely alkalommal napfényre kerültek a következő érdekes adatok: Bickel minden vagyona öt korona készpénz, egy hét korona értékű ezüstóra és harmincznégy koronát érő öltözet volt. A butorát 13 korona 35 fillérre becsülték, mert a professor albérletben lakott egy hónapos szobában, csak egy szekrény és egy bőrönd volt az övé. Könyveit 1200 koronával vették fel a leltárba. Ezzel szemben tartozása: ötszáz korona a lakásadónéjának, ezer korona egy unokaöcscsének, aki Salz-

burgban orvos, és jótállás révén váltótartozás 380 korona. A koldusszegényen elhunyt tudós fizetése a bécsi egyetemen 9600 korona volt évenként. Bickel, ki 1883-ban Insbruckban mint jezsuita élt, egyike volt azon három híres keresztény tudósnak, kik a tizza-eszlári per alkalmával a vérvád ellen nyilatkoztak. A másik kettő Delitzsch Ferencz lipcsei és Nöldeke Tivadar strassburgi egyetemi tanár volt. Delitzsch rég meghalt és fia D. Frigyes az assyriológia nevében ostromolja a zsidóságot. Nöldeke, ki világhírnek örvend, csak az imént ünnepelte 70-ik születésnapját és nyugalomba vonul. A keresztény tudósok szakvéleményét követte sok keresztény hirlapíró hangos vádja, hogy a zsidók horribilis összegekkel vesztegették meg a szakvélemény szerzőit. Hol vannak — kérjük most — Bickel százezrei? A zsidók ellen forgalomba hozott vad hírek hazugsága mindig kiszül, csakhogy, sajnos, későn és az áldozatai nem támaszthatók fel többé.

*

A zsidóságnak a kereszties hadjáratok és az 1648. kozák felkelés idején sem volt több martirja, mint a közelmultban az orosz birodalomban. A katasztrófa a világ zsidóságának a felét érte, mert Oroszországban közel hat millió zsidó él. A végtelen szerencsétlenség a kulturországok zsidóságát felrázta és tehetségén felüli adakozásra bírta. De az egybegyűlt milliókat — talán tiz — a pillanatnyi nyomor nyeli el, mert az orosz tönkrement existenciák megszámlálhatatlanok és a szenvedett anyagi kárt egy milliárd koronára becsülik. A baj nagysága nemzetközi tanácskozást tett szükségessé, a mely Frankfurtban gyűlt össze. Hazánkat, hol a segélyakció élén *Hatvany-Deutsch* József, az Alliance magyar elnöke áll, az ő kivánságára a konferencián dr. *Mezey Ferencz*, az orsz. iroda titkára, képviselte, ki a tanácskozásban élénk részt vett és az árvák ügyében életre való javaslatot tett, amely megvalósulásra vár. A tanácskozás több napig tartott, melynek eredménye a helyzetnek megfelelő határozatok voltak. Egy másik konferencia Brüsszelben gyűlt össze január hó végén. Ezt a czionisták hívták össze és az AIU. és az ICA. kivételével az összes zsidó jótékonyági és egyéb szervezetek képviseltették magukat. A zsidóság helyzetét világították meg és

ennek alapján határozatokat fogadtak el. A czionizmus holmi jótékony akciókat nem indít és így a határozatok csupán elméleti értékűek. Egyébiránt az orosz helyzet az utolsó hetekben javult.

*

A napi sajtót bejárta a hír, hogy egy zsidó festőt (Bihari), ki a budapesti zsidó kórházban betegen feküdt, felesége ugyanott egy polgári ruhában becsempészett katolikus pap által megkereszteltette. Midőn e sorokat írjuk, nincs módunkban a valódi tényállás részleteit megtudnunk, de akármint történt, a felekezet ezt a rajta esett sérelmet hallgatag el nem tűrheti. A struczpolitika, mely a fővárosban rovásunkra üzött praktikákat éveken át elnézte, mérges gyümölcsöket érlel. A jog, melyet nem követel az, kit megillet, nem jog és végcredményben minden jogának megvetésére vezet. A szóban forgó eset minden jogtisztelő embert felháborított. Vajjon mi történnék, ha egy zsidó pap álruhában a római kathol. hitközség által fentartott kórházba lopózkodott volna be és a kath. beteg művészt »megzsidósította« volna? Jaj!

TUDOMÁNY.

A HAJ LEVÁGÁSA A RÉGI ZSIDÓKNÁL.

Jó régen sürgetik már a *zsidó* régiségek tüzetes és rendszeres feldolgozását. Fájdalom, mindedig jámbor óhajtás maradt. Nem akadt gazdája. Az úgynevezett *héber* archäologiák valamelyest pótolják ugyan a hiányt, de czélt nem igen érünk velök, a *mi* szükségünket nem elégítik ki. Már csak azért sem, mert ezek csupán a bibliai korszak szokásainak és intézményeinek ismerterését tüzték maguknak feladatokul és időbeli keretük legszélsőbb határa legfeljebb Hadrianusig terjed. Adataikat, híreiket a szentíráson kívül az apokrifákból, evangéliumból, Jozefusból és Filóból merítik. A midrás és talmud »tengerét« csak part mentiben járják meg, ahol a víz sekély és különös veszedelem nem fenyeget.

Ujabb időben azonban egyik-másik keresztény tudós a sík tengerre is kiszáll, de iránytű hijján eltéved vagy zátonyra jut. Mindazonáltal féltő, hogy korán-későn ezt a területet is elhódítják tőlünk, úgy hogy saját otthonunkban is idegenek leszünk. Van okunk tartani attól, hogy a zsidó archäológiával is úgy járunk, mint az exegezissel: kik valaha mesterei voltunk a világnak, most tanítványainkhoz járunk iskolába. Pedig nekünk, a biblia és talmud népének s mert *יושבי הארץ קומין ליושבי ה"ל* különösképen nekünk, magyar zsidóknak becsületbeli kötelességünk, sőt valóságos életszükségletünk, hogy irodalmunkat, történelmünket föltárjuk, multunk összes emlékeit hozzáférhetővé tegyük, nem vagy legalább nemcsak a szaktudósoknak, hanem a művelt zsidó nagyközönségnek is.

Örömmel köszöntünk minden specziális munkát, mely ennek a célnak, habár csak közvetve is áll szolgálatában.

Ilyen Büchler¹⁾ J. érdekes, alapos értekezése a hajnyírásról a semitáknál. ¹⁾ Munkájának vezérgondolata, hogy zsidó házasságjog szerint is a házasságtörő asszonyt avval is infamálták, hogy feje haját lenyiratták. Roppant olvasottsággal, eleven kombináló képességgel, mélyen szántó elmével igyekszik ezt a derék tételét bebizonyítani. Merem állítani, nem nagyon sikerült. Mióta büntetőjogi autonómiánkat elvesztettük, az az elv jutott érvényre az uralkodó gyakorlatban: כבן ועונשין שלא מן התורה büntetések kiszabásában és alkalmazásában nem köti magát a bíró a tóra tételes törvényéhez, hanem a kor, a helyi viszonyokhoz, az eset súlyos vagy kevésbé súlyos voltahoz mérten fenyíthet és büntethet szabad belátása és jó lelkiismerete szerint. Elriasztás, egyházi fegyelmezés céljából éltek is evvel a kivételes joggal bőségesen. Egy gyilkosnak kitolatták a szemét. A szombat könnyű megszegéseért példaadás kedvéért megköveztetést ítétek. Egy izgága verekedőnek levágatták a karját. Másokat közszemérem megsértéseért, erkölcstelenségért megkorbácsoltattak.

De ezeket és a hozzájuk hasonló fajtájú megtorlásokat csak szükségből, szórványosan és kivételesen alkalmazták s soh'se voltak általában divó, jogi tudatból folyó, törvényen alapuló intézkedések. S íme, még ennek a kivételes törvénykezésnek példái között sem akadunk még nyomára sem annak, sem a talmudban sem a midrásban, hogy valaki, valahol a hűtlen asszonyt hajvételre ítélte volna. Ez olyan argumentum a silentio, melyet german, ind s arabs szokásjogból szorgalmasan összehordott analógiákkal sem lehet agyonverni.

Való igaz, a nagytudású szerző is csak a talmud utáni irodalom egy híradására, jelesen egy gáón és Simon b. Cemah Dúran egy-egy döntvényére hivatkozik, de nem volt szabad ebből a ridegen, elszigetelten álló kivételes esetből ilyen meszesemenő, általánosító következéseket levonnia. Ilyen eljárással bátran állíthatta volna, hogy az orrcsonkítás is az adulterium szokásos megbüntetése volt, mert Áser Askenázi tekintélyével támogatott egy jóváhagyás végett eléje terjesztett végzést, melyben egy házasságtörésről vádolt asszonyt arra ítélt a bíró,

¹⁾ A Büchler, Das Schneiden des Haares als Strafe der Ehebrecher bei den Semiten.

hogy örök elcsufítás céljából levágassák az orrát. Az efféle elriasztó büntetések eredetét nem a talmudban, hanem a *környezet* befolyásos szokásaiban kell keresni.

Csakhogy a legismertebb rabbinikus tekintélyek is fáznak, félnek az ujítás szemrehányásától. Hogy a visszatetszést, melyet döntésök idegenszerűsége kelt, némiképen enyhítsék, analógiák után néznek, célzásokat, utalásokat keresnek a talmudban. Így tett Simon Durán is. S szerencsére a Pirké d'r. Eliezer 14. fejezetében bukkant reá egy szentenciára, melylyel feltűnő, a talmudi jogszokástól elütő ítéletét megokolni, igazolni törekszik. S mert ez az adat az egész bizonyításnak saliens punctuma, érdemes közelebbről megnéznünk ezt a helyet és tüzetesb tárgyalás alá fogunk.

Simon Duran responsumában III, 191. az idézett hely így szól: וְדַאִי־לְפָרוּעַ אֶת רֵאשָׁה וּלְגַלְחָה אֶת שַׁעֲרָהּ כְּמוֹ שְׂנוּבֵי בַּפִּרְקֵי דִּיאֵי בְּקַלְלוֹת שְׁקַלְלָהּ הַקְּבִי"ה אֶת הוּהּ שְׂמַנְדַּלְתָּ שַׁעֲרֵי כְּלִילִית וּמְנַלְחָתוּ בְּזוֹנוֹת. וְכִי וְנָתַן לְאִשָּׁה: — — — רֵאשָׁה מְכוּסָה בְּאֵבֶל וְאִינָה מְנַלְחָת אוֹתוֹ אֵלֹא מְנַלְחָת אוֹתוֹ. Ebből az egybevetésből legottan észre venni, hogy a citatum nem vág össze az eredeti szöveggel. Az első feltűnő eltérés, hogy a Pirké ezt a mondatot שְׂמַנְדַּלְתָּ שַׁעֲרֵי כְּלִילִית nem ismeri. Ezt Büchler is konstatálja, de hozzá teszi, hogy Simon Durán szövegében szükségképen benne kellett hogy legyen, mert sehogy sem valószínű, hogy ezt a döntő bizonyítékot csak emlékezetből idézte volna, s máskülönben sem tudná, mire mutatna vissza a מְנַלְחָת אוֹתוֹ. Hát ez vajmi keveset bizonyít. Büchler maga alkalmasint jól megnézte a Pirkét s mégis azt mondja három ízben: »unter den zehn Flüchen, die Gott als Strafe — ausgesprochen hat«, holott a Pirké csak *kilencz* átkot említ. De előtte lebegett a talmud (Erubin 100b) párhuzamos kijelentése קַלְלוֹת עֵשֶׂר-רֵאשָׁה-ról és ez került tollára. Jóformán ilyen úton került a שְׂמַנְדַּלְתָּ שַׁעֲרֵי כְּלִילִית Durán idézetébe is. A másik kifogás sem nyomósabb. Az אוֹתוֹ egyszerűen רֵאשָׁה-ra megy vissza. A kifejezés egészen korrekt volna s megfelelne a bibliai וּלְגַלְחָה אֶת רֵאשָׁה-nak.

De én éppen az ellenkezőt állítom, azt, hogy a מְנַלְחָת אוֹתוֹ nem is lehetett a Pirkében, mert ez már a tizedik átkok volna, holott a Pirké kifejezetten és ismételten csak עֵשֶׂר קַלְלוֹת-*t* említ.

A második eltérés, hogy a responsum וּמְנַלְחָתוּ בְּזוֹנוֹת mond

a szövegben pedig **ואינה מנלחת אותו אלא מזנות** áll. De mit jelent ez a **ואינה מנלחת אותו אלא מזנות**? Azt-é, amit Büchler mond: »dass sie — — und alle Frauen ihr Haar — — — nur schneiden dürfen im Falle des Ehebruchs?« Nur schneiden *dürfen*! Hogyan, hát a kopaszítás kedvezmény, ékesség számba ment, a haj meghagyása, megnövesztése ellenben büntetés és átok volt? Átok, mikor a talmud korabeli asszony — a férfi is — a dús hajzatban, a sűrű kontyban, a hosszú fonatokban látta a női fej legnagyobb díszét? Továbbá: eltekintve attól, hogy a **מזנות** szó terjedelme sokkal szűkebb, semhogy a házasságtörés jogi fogalma egészen elférne benne, kérdem, ki nem nyírhatja le haját? az asszony? ő maga önön magának? Majd bolond lesz, hogy sajátkezüleg becstelenítse meg maga magát. Pedig **ואינה מנלחת אותו** szószerint ezt jelenti. Ámde minek itt a szót szaporítani. Röviden: **מנלה אותו** vagy összevonva **מנלחתו** helyett **מנלה אותו** vagy **מנלתו**-t kell olvasni. Minden kérdés, minden stiláris darabosság egyszerre elenyészik. **ראשה מכוסה כאבל ואינה מנלה אותו אלא מזנות**. A **מכוסה**-val szemben áll a **מנלה**. Feje be van fődve, mint a gyászolóé és nem takarja fel, csak czédaságból. Mert a hajadon fej — **ראש פרוע** — volt a ledér asszony ismertető jele.

Nem Simon Durán bizonyítékát akartam evvel devalváltni. Igaz, nem czítál híven és szabatosan, emlékezetből, eszmetársulás útján, másunнан vett anyaggal toldja meg idézetét, de az kétségen felül áll, hogy ő **מנלחת**-t olvasott, mert erre alapítja végzését. Csak azt az egyet igyekeztem kimutatni, hogy sem a talmudban, sem semmilyen midrásban nincsen egyetlen egy adat sem, mely azt a föltevést akár közvetve, akár közvetlenül támogatná, hogy a házasságtörő asszonyt haja levágásával büntették volna meg.

De nemcsak a kész ház kelti-köti figyelmünket, hanem az állvány is, melyet a szerző oly mesteri módon összerótt, hogy házát felépíthesse. Főczélja volt annak megbizonyítása, hogy a házasságtörőnek hajvétele a talmud korában is ismeretes és szokásban volt. Hogy az egész talmudi irodalom nem említi? Szándékosan hallgat róla. Készakarva, czélzatosan iktatta ki bünyfenyítő rendszeréből. Talán azért, mert a halálos büntetés, mely házasságtörésért kijárt, minden más megtorlást, becstelenítést kizárt, absorbeált. De hiszen a főbenjáró bűnökben való törvénykezést jóval a második királyság összeomlása előtt a

rómaiak bitorolták el, miért nem alkalmazták, mondták érvényben levőnek legalább a hajnyírást? Miért türték, gyakorolták az ostorozást? De nem feszegetjük tovább. Az író annyi talánnal, alkalmasinttal sánczolta körül állítását, hogy nem igen lehet falnak szorítani és alaptételének bizonyosságát számon kérni tőle, habár ez volt a végczélja.

Hanem, hogy végczéljához eljusson, új csapásokat kellett magának vágnia és a zsidók hajviseletét általában értekezése körébe vonnia. Két fejezetet szentelt ennek a kérdésnek. Egyikben a nő, másikban a férfi hajviseletét tárgyalja bámulatos alapos-sággal és tudással. Avval az állításával, hogy a zsidó nő sohasem nyeste, rövidítette a haját, elvetette ugyan a sulykot. A Pirké idézete, amint kimutattam, kopasz bizonyíték. Még kevesebbet ér a מנדלת שער כלילית. Hogy מנדלת nem jelent fonást, hanem növesztést, egyszerűen kiderül מנדלין-ból (ע"ז 2b) שער כרוז. A nőszellemeket, kísérteteket, és boszorkányokat hosszú, dús hajuaknak képzelték. ¹⁾ Göthe is ilyennek mondja Lilitet Faustjában, de ebből még hol következik, hogy a zsidó asszony hajához olló nem ért soha? Azt azonban bizonyosnak vehetjük, a zsidó asszonynak is disze volt a hosszú haj. ²⁾ Ha tulajdon haja kurta vagy ritka volt, vendéghajat, parókat viselt vagy más ilyenfélével pótolta a hiányt. ³⁾ Haját az asszony megfésülte, elválasztotta, sütötte, megfonta, hajjal, szalaggal fonalszállal a végén lekötötte, tekercsre, kontyra gömbölyítette a kupára, haj-túvel letűzte, vagy körülpártázta fonataival a fejét aztán lefogta, letakarta a korát megillető reczével. ⁴⁾ A kusza, boglyas haját

¹⁾ Jer. Sanhedrin VII. fej. végén דהא איתא אסק בקליעתא דשערה.

²⁾ A munkában idézett helyeken kívül utalok a következőkre: Éka r. II, 14.: קשרו שעריהן בזנבי סוסיהן והיו מריצין אותן. Jer. Ketubót V. fej. végén: ארצה בנהמה אם לא ראתיה קשורה בשערה בזנב הסוס. Ber. 24a: אשה ערוה. Mikváot V, 5: נתנה שערה בפיה. Sabb. 128 b: אשה שנישל שערה ולא. Eka r. IV. 1: מביאה האשה שמן לחברתה בשערה. Jer. Sabb. VI, 1: אישה שהיא יודת למבול קושרה שערה כזנב הסוס לעיבורה. Sabb. 112 a: אשה חסה על שערה.

³⁾ I. Aruk, פוקרין, קפלמא, כבול, כבינה, ציפה, פיאה נכרית.

⁴⁾ Mikváot IX, 1: הוטי צמר והוטי פשתן והרצועות שבראשי הבנית. Sabb. VI, 1. Rasi: שקולעת בהן שערה. A pogányok másképp fonták hajukat. Men. 42, a: צוציתא דארמאי. Cant. r. I, 4: דהא איתתא כשהיא מצמתה. Sabb. 60 a: שיערה לאתוריה תכשיט היא לה במהט שאינה נקובה אשה אונית.

csepünek csúfolták. ¹⁾ A hajfonat neve קלעיתא, מקלעיתא, צוציתא, בלורית, בנייתא tájszólásban. ²⁾ Gyász idején és bánata jeléül az asszony felbontotta haját, gondozatlan hagyta, ³⁾ de lenyírni nem nyírta le. ⁴⁾ A testnek gondozása, csinosítása nemcsak az előkelő, jómódú, hanem a szegényebb körökben is általánosan el volt terjedve. ⁵⁾

Ez a csinosítás főképen három műveletből állott: az arcz festése ישרה, a szem festése כהל és a haj rendezéséből, fonásából és kenéséből vagy festéséből נדל és פקם. Ez annyira hozzátartozott a nő természetrajzához, hogy egyszerűen, minden tüzetesb meghatározás nélkül תכשיטי נשים-nak mondták. A csinosítás ezen három műveletére czéloz Jozefus is,⁶⁾ midőn a Jeruzsálemben rakonczátlankodó bandák szemérmertlenségeiről jelenti, hogy piperézték magukat, mint az asszonyok, fésülték hajukat, kendőzték magukat és festették szemeiket. Erre utaltak a rabbik, mikor r. Zérát ordinatiója után avval köszöntötték: לא כהל ולא שרק ולא פירום ⁷⁾ Ha az asszony nem szépítette magát mesterségesen, alapos volt a gyanu, hogy férje már nem törődik vele. ⁸⁾ Büchler פקם-t consequensen az arcz kendőzésére

בה שיערה. חולקת בה שיערה. Kélim XXIV, 16. XXVIII, 10 : סבכה. V. ö. Nahmani Gen. 38, 15.

¹⁾ אנצי פשתן נזיר.

²⁾ Sabb. 95 a. Abot d'r. N. IV fej. : בקלעיתא בנייתא. בערביתא קדין לנדילתא בנייתא. Népetimilógiás szó-játék, mert ellenkezője a haj felbontása סתר. Mind a két kifejezés az építés köréből vétetett.

³⁾ A munka 109. lapján idézett helyeken סתר שער sehol sem jelenti »die Entblössung des Haares«, hanem csak a haj felbontását. Ned. 50b : עד דמיסחרי אנישי ביתי עליו שיעריהו Rasi következetesen és helyesen א-נישי ביתי-t a feleségre érti, de helytelen, hogy תלש-t סתר-sal adja vissza. A haj tépése nem a gyász jele, hanem minden szertelen fájdalom kifejezése. Ezra 9, 3. Jer. kid. I. 7 : רב המנונא מפקד לחבריי : פקדון לנשיבון כד הוון קיימין על מיתוא דלא ליהוון מתלשין בשיעריהון.

⁴⁾ Szem. VII. fej. Josefus Ant. IV.. 8, 23. nem a maga korában divó szokásról szól, hanem a יפת תואר-ra vonatkozó parancsot írja körül.

⁵⁾ Nazir 59a. Lev. r. V. Zohar IV., 127. Meg. 13a. Sabb. 50b., 62b.

⁶⁾ Bell. Jud. IV. 9. 10. V. ö. Szifré II. 226 : האיש לא יתקשט בתכשיטי נשים.

⁷⁾ Ketúb. 17a. V. ö. Jer. Bikkurim III. 3.

⁸⁾ Szifré 1, 99. מנין היתה מרים יודעת שפירש משה מן האשה אלא : שיאתה צפודה שאינה מתקשטת בתכשיטי נשים.

érti »Schminken des Gesichts«, de ez sehogy sem valószínű, még pedig a következő okokból. Azokon a helyeken, ahol a halaka a tisztulásban vagy gyászban levő asszony magatartását meghatározza,¹⁾ csak a כהל és קמ-²⁾tól tiltja el, a גודלת-t nem is említi. Már most, ha קמ az arcz festését jelenti, hogyan történhetett, hogy a haj gondozásáról, a fej szépítéséről, amire férfiak, nők olyan nagy súlyt helyeztek, teljesen megfeledkeztek és a tilalomba be nem foglalták? Továbbá: szombaton a nő a מ'קום-t nem végezhetette, mert a tilalmas munkák közé tartozott. Egyik a fonás, másik az építés czímén tiltja el.³⁾ De akár a fonás, akár az építés kategóriájába helyezzük, csak a hajra, a haj fonására, a frizura fölépítésére alkalmazható, nem pedig az arcz festésére. Van ugyan egy harmadik nézet is, mely a מ'קום-t festés czímén tiltja meg⁴⁾ alkalmasint azért, mert hajukat kenőcsökkel kenték, tinkturákkal festették vagy fémporokat hintettek rá.⁴⁾ A nők hajfestéséről a spanyol iskola tekintélyei, mint minden napi szokásról emlékeznek meg.⁵⁾ Ez az oka, hogy Jozsef b. Hanina megbontja a műveletek misnabeli sorrendjét és egy czím alá fogja גודלת-t פוקסת-tel.⁶⁾

Hajadon fej, leeresztett haj a leányt illette, annak volt viselete. Magyar nyelvünk azért mondja a leányt is, a fedetlen főt is hajadonnak. A házas asszony, *nem csak a zsidó*⁷⁾ bekötötte a fejét. A hajviseletnek így aztán szimbolikus jelentősége is volt. A mezitelen fő azt jelentette, hogy tulajdonosa még leány sorban van, még eladó, megszerezhető. A betakart fej ellenben azt, hogy tulajdonosa a maga felett való rendelkezés jogát már elvesztette, másnak van szentelve, »ura« van és gazdája. Ha a házas asszony hűtlenségi gyanuba keveredett, mintegy maga demonstrálta, hogy nem érezte magát lekötöttnek, hogy rendelkezett magával. Büntetésből kitakarták a fejét, hogy külső viselete, belső erkölcstelen magaviseletének kife-

¹⁾ Szifra 79c. Jer. Gittin IX. 11. Sabb. 64b. M. K. 20b.

²⁾ Sabb. 95a.

³⁾ Jer. Sabb. X. 5. Szifra 70c.

⁴⁾ Jos. Ant. VIII. 7, 3.

⁵⁾ Túr Jd. 198.

⁶⁾ Sabb. 95a.

⁷⁾ Szanhedrin 58b. : שיהי נשואיה אף העכו"ם הנשואות שלה לצאת
ב-אש פרוץ.

jezője legyen. Ezt a meztelenítést mondják héberül סרע-nak, akár a fej, akár a test feltakarása forog szóban. Ez a bibliai ראש סרע ראש litteralis sensusa. Ebben Büchlernek föltétlenül igazan van. Így értették mindenütt a rabbik is. Ha a tanna más értelmet akar belőle kimagyarázni — a haj természetes, rendezetlen növesztését — azt csak külön hermeneutika útján érheti el. De azt az egyet mégis kifogásolandónak tartom, hogy Büchler a Szifrére hivatkozott,¹⁾ ahol a szöveg hézagos és hibás, holott sokkal nagyobb sikert ér el, ha a Szifra²⁾ következő helyét tartja szem előtt: ראשיכם אל תפרעו אל תגדילו סרע יכול: אל תפרעו מן הכובע הדי אתה הן נאמר כאן פריעה ונאמר להלן פריעה מה פריעה האמורה להלן גידול שער אף פריעה האמורה כאן גידול שער. A Szifré פריע כמשמעו-ja helyett itt világosan ki van téve, hogy פריע rendesen הכובע³⁾ a főveg levételét jelenti. Különben is a két idézet egybevetése azt mutatja, hogy a סרע szó illetén értelme kiderítésének a Szifrá az eredeti forrása és innen került a Szifrébe. Onkelosz is minden סרע-t hajadon fejjel ad vissza, de ezt az egy helyet a halakának megfelelően kivételesen לא פריע⁴⁾ -val fordítja.

Pécs.

DR. PERLS ÁRMIN.

RAPOPORT S. J. L. NÉGY LEVELE.

Rapoport S. J. L., a történeti kutatás előmozdítója és felébresztője a zsidóságban, ki a történeti kritikát megteremtette, oly egyéniség, ki megérdemli, hogy minden levelét kegyelettel megőrizze a zsidó tudomány, fejlődése becses okirata gyanánt. Az ellenségeskedés és vádaskodás, melylyel legújabbban illették,⁵⁾ nem tudták személyiségének értékét leszállítani. Sokoldalú munkássága és széles tudása közel hozta őt korának kiváló embereihez, levelezése kiterjedt messzire. *Luzzatto* Sámuel Dáviddal folytatott levelezését *Gräber*

¹⁾ I. 25.

²⁾ Joma 77 a: פריעה את סרעין פורעין עצמן Semúél r. XXXII. fej. עצמה וישבה

³⁾ Ez lerontja B. azon állítását (129. l.), hogy a כובע nem volt a közönséges ember mindennapi ruhája.

⁴⁾ 4, 6a.

⁵⁾ Weisz I. H. a זכרונותי-ban. (Varsó 1895.)

tette közre, ¹⁾ egyéb levelezéséről beszámol a gazdag bibliografiai rovat Kaufmann és Halberstamm összeállításában. ²⁾

Levelezői közt ott találjuk *Sámuel Chaj dalla Voltat*, mantuai orvost, ³⁾ ki nagy bibliophilus és gyűjtő hírében állott és ki korának legjobbjaival állott élénk összeköttetésben. Gazdag könyvtára, mely nagy részben *Mortara* Marco mantuai rabbi birtokába ment át, jelenleg boldog emlékezetű Kaufmann Dávid könyvtárának részét képezi. Szorgalmas olvasó, ki könyvekből és kéziratokból számos excerptiót készít és ki áldozatkész, csaknem szenvedélyes gyűjtő. Buzgó és igazhívő zsidó, ki, mint feljegyzéseiből látszik, a legnagyobb áldozatra kész, ha például circumcisio elvégzésére kell mennie, amiért tudvalevőleg nem járt honorárium. Igen sűrűen érintkezik levélben *Luzzattóval*, *Reggióval* [ר״ג]. *Dukessel* és más kiváló emberrel. ⁴⁾ Egy fasciculusban, mely a Kaufmann könyvtárának birtokát képezi, megtaláltam levelezését, melyet az olasz *Meászphim* szokására megőrzött. Saját leveleit lemásolta és azokhoz csatolta azután a hozzáérkezett leveleket. Rapoportot Luzzatto tette figyelmessé a mantuai orvosra, ⁵⁾ ki azután több ízben felkereste azt leveleivel. A mantuai gyűjtő nagy elődök mintájára, kik olasz földön bőségesen voltak, ⁶⁾ főleg irodalmi ritkaságok gyűjtésével foglalkozott, a régi agadákat gyűjtötte részben régi nyomtatványokból, részint Olaszföldön megmaradt kéziratokból. Amellett, olasz mestereihez híven, élénk történeti érzéssel bír az olasz rabbik személyiségei és azoknak szellemi produktumai iránt. Könyveit és iratait mindig gazdag bibliografikus jegyzetcsomóval látja el, melyben a szerzőt megmenti a feledés homályától. Szükség esetén a nyilvános-

¹⁾ *אנרות ש״ד* etc. Przemysl. 1885. 8 füzetben.

²⁾ *Kaufmann*: Das Centenarium S. I. L. Rapoport's f. 411. l. még *Büchler* S. *שי למורה* Budapest, 1895.

³⁾ *Mortara*: *מזכרת חכמי איטליא* 69. old. és Scherbel S. dr: *Jüdische Aerzte* etc. (Berlin 1905.) 680.

⁴⁾ *Luzzatto* itéletét róla l. *אנרות ש״ד* I. f. 169. old. Működéséről lásd: Kaufmann katalogusom: 482, 483, 484, 485, 486, 490, 473, 474, 475, 478, 481, 476, 477, 479, 480, 481. és 172. számait.

⁵⁾ Luzzatto levelei f. i. h. és *אנרות ש״ד* I. 41. old. a III. levél végén.

⁶⁾ Ábrahám József Salamon b. Mordechaj *Graziano* Modenában, a két Simson Cohen Modon (= *ש״ם*) Mantuában. Marco *Mortara* újabban és számosan mások.

ság előtt is rektifikál egyes tévhiteket. Erre czéloz a harmadik levélben említett Ábrahám Jaghel esete is, ki tagja volt az ismeretes *Monselise* családnak és akit Bartolocci, Wolf és De Rossi összetévesztenek az ismeretes censorral, Camillo Jaghellel és ezért kitért zsidóvá teszik meg. Sámuel dalla Volta kimutatja, hogy ezen Ábrahám Monselise, ki igen szorgalmasan művelte a zsidó irodalmat, soha ki nem tért.¹⁾

Rapoport 1831-ben keresi fel legelőször levelével (I. levél) és több rendbeli szivességre kéri. Az orvos igen örül *Rapoport* levelének és *ידו פיש שר* feliratú *שיר המעלות לשלמה* kezdetű levélben igen áradozó hangon sietve felel és *Rapoport*nak a kívánt dolgokat meg is küldi. A II. és III. levél igen érdekes fényt derít *Rapoport* akkori életére, mely küzdelmekben és nélkülözésekben oly gazdag. Kereskedő, ki gyűlöli pályáját, mert elvonja a tudománytól, melyet oly igazán szeret, melyet azonban oly nehéz művelni, mert ehhez is pénz kell; messziről int egy német község (talán Prága) rabbi széke, mely annyi alkalmat adna a tudomány művelésére.²⁾ (l. II. és III. levél.) A negyedik és a tudomány szempontjából legérdekesebb levél a palesztinai három évi tóracziklussal foglalkozik és hathatósan kiegészíti Luzzattóhoz intézett levelét, mely e kérdést csak érinti és erre a levélre hivatkozik. (V. ö. *אגרות ש"ר מכתב ד'* ed. Gräber 43. és köv. és *אגרות יעד"ל* I. N XC. 281. ol. és köv.) A levelezés kettőjük közt sűrű nem igen lehetett. Dalla Volta kétszer is írt *Rapoport*nak, míg feleletet kapott és úgy látszik a levelezés azután megakadt.

¹⁾ *L. Mortara*: f. i. h. 25 old. 3. jegyzet.

²⁾ E levelek érdekesen egészítik ki *Kaufmann* életrajz-vázlatát l. *Das Centenarium* stb. 393. old. Itt emelem ki *Rapoport* ítéletét a harmadik levélben korának galicziai irodalmi produktumairól, amelyekről nem sokat tartott. A harmadik levélben említett Makrobiotika, úgy látszik, kora zsidó tudósai kedves olvasmánya volt. Az én birtokomban is van egy héber kézirat fordítása Hufeland Makrobiotikájának, melynek szerzője: Dávid Hirs *Löwinger*, ki 1830 körül rabbi volt Nagy-Megyceren (Komárom m.) és ki korának magyar jeleseivel áll élénk összeköttetésben. A ש"ס, melyben sok glossája van, a rabbiképző könyvtárában van. A fordítás címe *ספר היי עולם והוא סדר תיקוני*. Érdekes, hogy a kézirat kezdete *הנוף והעמדתו על מזנו להיים ארזים...* gyanánt pilpult tartalmaz.

I.

ב"ה יום ואו עש"ק נצבים כ"ד אלול התקצ"א.

מרחוק אקרא לשלום נשא ונעלה הכם ונבון יקר רוח ושוב לבב, הושף מצפוניים מספרי קדמונים רופא בשר ונפש מהור"ר שלמה חי דאלא וואלטה נ"י. מאז יאיתי את תפלתך היקרה על נפשות נדיבי לב מאחינו [בכה"ע תקפ"ט צד סו] נכבדת בעיני, ותגדל עוד בנפשי עת הכרהי טוב לבך להעניק גם להילתך מגיני תבואות שכל ומעמרים נאספו אל תוך ביתך מספרי הקדמונים אשר ברכך בהם ה' למריבה, כי כן הישבת עם ידידנו החכם יש"ר והעתקת למענו הפסיקתא מפרשת בשלח אשר ת"ל אני יצאתי ראשונה להעיר על מציאתה, וכאשר יאמר משל הקדמוני כן נאמר אנחנו בהפך הענין: מצדיקים יצא צדק ומטובים טוב כי גם לי נצמחה צדקה על ידך אחרי נחונותי [?] בעיני ידידנו זה לשלוח לי העתקת המדרש הנפלא ההוא ממעשה אצבעותיך עם התימת ידך היקרה. וככה הסיבות לי תועלת חדש מקריב בהראותך את המחזור כ"י לריעי היקר החכם שד"ל. כי גם הוא הודיעני בקצרה שמות מחברי הפיוטים הנמצאים שמה. וספרים קטנים הנלוים אליו וגם הנוד לי מפיוט רב צהלל בן נתנאל אף אם לא העתיקו לי. ואתה ידעת גבר יקר! רב צרכי לרשימות כאלה בהשלמת ספרי הגדול אנשי שם, וברכתי לחונן לאדם דעת ושוב לב כי בחר בך להחיות אדם רב, לכלכל את נפשם בלהם שמים, ולהשקותם מנחל עדנים ומבאר חפרוה קדמונים במחוקק במשענותם, והנה לא אעזר את לבי לבקש לי גדולות מלפניך ולהעמיס עליך העתקה מאיזה ספר גדול בכמות, כי ידעתי גם ידעתי רב יקרת הזמן לכל איש ואף כי לנבון ויודע ספר כמון, אך לנקלות אשא את נפשי להעתקת ספרים קטנים בכמות ונדולים לי בתועלת, לכמותם חמדות לבי, ולכל בהן היי רוחי. ומאלה הם החבורים הנלוים אל המחזור כמו מוסר השכל לרב הא"י (אשר בידי נוסחא אחת ממנו מעשה ידי החכם שד"ל אך משובשת מאד) הלכות שחיטה היי עולם סי' הופפות מסכת דרך ארץ (אין ספק כי יש בה נוספות על הגדפסת ביש"ס) מדרש גלות שלחה, מדרש עקדת יצחק ופתרון הלומות המיוחס לר' הא"י, וגם שיר של רב צהלל אם לא תכבד ממך העתקתי. ולא אפונה כי עוד יש תחת ידך כמה חבורים קטנים קדמונים כמו אלה הנחוצים לי מאד, הנני נא הנני ידיד אדם! וצוה להעתיק מהם למעני כל אשר יבין לבך כי יועילו לדרישותי ושלה אותם לידידנו החכם יש"ר והוא יגיע לידי בטח ע"י האדון שמיד המדפיס בוויין. ועל דרך זה אשלח ג"כ שכר כתיבה באלפי תודות. ואף גם זאת אישאל ממך, בהנני נא ונסני! שאל ממני לעשות למען מאומה, אם לא בכל כחי אעבדך, כי הוא חק השוקדים על דלתי התורה וההבמה להועיל זה לזה בכל אשר יוכלו. ואני תפלה לאל הי כי יכתוב אותך בספר החיים בזה יאיש היטנה בנפיש ידיך ומכבדך

שלמה ליב כהן רפאפורט.

A levél hátán: All. Ex. Sig. Dre Sig. Samuel Dalla Wolta in Mantowo. In Italie. [2. Sep. 1831. Lemberg].

II.

ב"ה

אל כבוד איש המשכיל וגבון יקר רוח וקובץ על יד ספרים רבים ויקרים
ומרבה להגות בהם מהור"ר שמואל חי דאלא וולטא נ"י, הופא מובהק ומומחה
במגפובה.

עושים שונים ומהם המעציבים את רוחי לא נתנו לי מנוחה עד כה
להשיב על מכתבך הגעים כראוי לך, כי במשך הזמן ההוא נלקח העסק מהבית
הגבירים אשר זה חמש עשרה שנה הייתי ריע להם וסוכן עליהם, וממנו כלכלתי
את נפשות אנשי ביתי ברוח ובכבוד, ועתה לא ידעתי מאין אביא להם הקי.
לריון אורח או ללכת בשוקים לבקש מסחר וקנין כאשר יעשו יוב אנשי עיני
לא אוכל כי לא נסיתי וגם נמנע ממני להתמכר לצמיתות היו לעיני העולם
ולהשליך אחרי גיוי כל עמלי בדעת אשר עמלתי עד הנה לא מעט לטובת אה
ועמי — זה כחדש ימים באו אלי אנרות מארץ אישכנו מאנשים יקרים אשר
יודיעוני כי יכינו למעני משמרת הוראה בעיר נכבדה שמה, והנה נעשה הדבר
לאם לאם, יואל אלוה ויבצעו את אשר החילו, וינחמוני מינוני, ומדי אשב
ואוהיל תשובה מקצות צפון, אמרתי למה ישב עוד ידידי בארץ הנגב בלי
ברכה ודרישת שלום ממני, קח נא עתה את ברכתי הלך רצון לבך היקר לעשות
שוב עמדי ואם כי לא אוכל כעת הזאת עוד להזעננ מטובתך, כי כבד ממני עתה
לפי מצבי להוציא סך כזה אשר יבקש האיש בעד המחזור (אף אם לא רב הוא
לפי ערך יקרת הספר) עוד חזון למועד, ואקוה כי יחכה לי האיש עוד ירה ימים
ויותר, כי בא תבא הבשורה אשר קותה נפשי או לא אעזוב את ארץ מולדתי
עד אשר אם שלחתי כסף מחיר המחזור ליד ידידנו החכם רש"דל נ"י.
מספר שבילי עולם לא נדפס עד עתה יותר משני חלקים אשר המה באמנה
אתך. שו"ת נ"ב מהדורא תגינא גם אתי איננו כי ביטנת הדפסתו נמכר ממנו רב
עד כי נתמעט מאד. מספר עולת שמואל לא שמעתי. אך מאשר תשיב ידי
אשלתו לך למנחה ואם דלה היא תהי בעיניך כמנחת עשיר בדעת ובכל
מהסורי האדם. והיא שתי מחברותי, הראשונה כוללת תולדות רבינו נתן ויטאר
גאונים, תולדות רבינו האי וזמן רי אלעזר הקליר, והשניה תולדות רבינו הננאל
ורבינו ניסים והוספות לתולדות רבינו נתן. והנה הולכות מזה למחר אי"ה ע"י
עגלה נושאת משא המלך [דיליגאנין וואגן] והפשי תצאנה כי אישלם פה ישכר
הליכה. וערוכות הן ליד ידידנו החכם רש"דל וגם שאר ספרים הנשלחים לך
והוא יגיע המחברות לידך בשת. והנני יודך ומכבדך הו"ש בלו"ג ישלמה לוב
כהן רפאפורט.

אע"ך עוד אולי יאבה בעל המחזור לקחת איזה סך עקסעמפלארן
ממחברותי, יאמר נא כמה הוא רוצה ואולי ארצה לו אף אם לא נשאר לי רב
מעט מהם כי המשים ספרים מכל מחברת אשר הדפים האהון ישמיד ביחד
למעני, שלחתי הרבה מאד לידידים רבים בערים יחזקות ונפרדות אשר אתה
יקירי באחד מהם. ויותר לא הדפים בפ"ט.

7. Febr. 832. Lemberg. Czíme ugyanaz, mint az elsőé.

III.

ב"ה

אל כבוד ידידי הגבון המשכיל המוסלם יקר רוח רפא הנויות והגפשות מו"ה שמואל חי דילא וולטה נ"י.

אל תשתומם על המראה, אהובי, כי חלפו ירחים מעת בא אנחתך הראשונה, ואף מעת בא השניה לידי, ותשובתי נשארה מעל, דע ידידי, כי ענינים רבים התאחדו ובאו אלי במשך הזמן ההוא, לחמוס ממני כל עתותי שקפ ומנחת הלב, כי לבד עסקי המו"מ אשר הכינותי ואשר הם רק לעוד מעט לכלכול ציכי ביתי. הטרידוני כל היום, אך גם נשואי בתי הבכורה תחיה אשר ת"ל נתתיה לאיש בריה אלול תקצב וצרכי הזוג החדש אשר מסתי יאכל עכ"פ איזה חדשים כמנהג אנשי ארצי, ועוד מחלתי אשר כבדה עלי ואחיכ על בני יהידי יהיה וישכיל ואחיכ על בתי זאת הגשואה אשר ביום כיפורים זה כמעט באה עד שערי מות, ויהי חלי ומדיה שלשתנו במקום סכנה בבית בליעת הצואר, והחום גבר עלינו ומחלה זאת היתה מהלכת בעירנו ופשטה עד מאד מאד, ות"ל כלנו שבנו למצב הבריאות, ואחרי סבה הרוחה פניתי אליך אהובי להשיבך דברים על כל עניני אנחותיך.

(א) אודות ר' משה הדרשן וחבור בראשית רבתי שלו הלא כתבתי מה שיש בידי בהוספות ותיקונים להערות רבינו נתן [יעו"ש להערה 45—47] ובדברי הזכרת ספירו ושמו בתנחומא, ע"י הפירשת האזינו על מקרא זכור ימות עולם. לעלם יבדוק אדם בשמות וכ", דרשות על שמות המרגלים ואחרי שמניע לנתבי הוא מסיים וכך נמצא בספר הרב ר' משה הדרשן. והוא נמצא בלי ספק ניכ בנוסחאות של שני הדפוסים אשר אתך ממדרש הזה.

(ב) נכסף אנכי לשמוע דבריך על דבר אברהם יגל אשר העלית משאול נפשו ותלחם על ברטולוקי וואלף וראסטי ותוכל, כי ענמה נפשי תמיד על דוע אחרית האיש ההוא.

(ג) הספרים החדשים היוצאים לאור בארצנו מעט המה ונער יכתבם ולבד מספר שבילי עולם אינם שווים כלם בנזק שכר הולכתם למרחקים, פה העתיק אחד את ספר מאקריביאטיק מהדאקטאר הופילאנד, וקרא העתקתו בשם יחז חיים, וכל רוח חיים אין בה, כי לא היה להמעתיק ידיעה ברורה בשתי הלשונות אשכנזית ועברית וכמהו איזה נערים מצפצפים ומהגים וכל רוח אין בהם.

(ד) הראב"ע חבר כפי הסברה על כל ספרי תנך, ואע"פי שלא נמצא מפירושו על כל ספרי נביאים ראשונים ועל ירמיה יחזקאל וד"ה, לא בדפוס ולא בקובצי כ"י שבאו לידי מן וואלף וראסטי, אך מובא מהם במקומות אחרים כמו בפירושי רד"ק [שמואל א: ג, ח; וכ"ה, י; שמואל ב: ה, ז; מלכים ב': כג, ל; ירמיהו לג': כ"ו; ד"ה א: ב ט"ו] והראב"ע בעצמו כתב בפירושו לספר דברים [כ"א: י"ז] ולפי דעתי שכן פירוש ויהי נא פי שנים ברוחך אלי כאשר פירשתי במקומו. ור' ידעיה הברדשי כתב עליו באגרת התנצלות שלו [ע' שו"ת ישיבא סי תט"ו] וחבר להם פי' התורה והנביאים.

(ה) מחברות בכורי העתים לא יצאו עוד לאור, כפי דברי המדפיס בעבורי כי ימעשו קוניהם.

(ו) בדבר היהודים אשר בארצות ערב וכושי ובני משה ונהר סמבטיון נדפס ממני מחקר גדול איזה שנים בטרם נדפס המאמר מהחכם ישי' [ועיין בכורי עתים תקס"ד צ"ד 51 עד 77] המחקר ההוא כולל מה שיש בידי לענינים הללו — ר' מאיר ביר יצחק שליח צבור חבר פיוטים וגם בלשון ארמית כמו אקדמות, ואלו סימו נימי צרפתי ובימי רש"י, יעויין הקדמת רו"ה למחזור ורש"י תהילים [ע"ג י"ב] ולא נמצא עליו בשום ספר הגון שהלך למרחקים, ואין לנו לפנות אל ספורים והזיות היוצאים מקטני ערך ולא ידעו מהם גדולי ישראל — לא יהי לך ספק כי השליח הגשלה כעת מאנשי א"י [אם אמת הדבר כי נשלח] ישוב ייקם כאשר שבו כמה וכמה אנשים ממהזות האלה ולא הגידו דבר בלתי אם רצו לברוח איזה שכורים לשמה לב שומעיהם.

(ז) מנסשך תבין אם יכולתי בעתים ומצוקות אשר עברו עלי עד כה, לחשוב על ספרי הגדולים ערך מלים ואנשי שם, אשר גם רק הנמרס, סדורס, והכנתם לדפוס יבקש רוח נכון וצת, ועכ"ס בלתי רובין תחת עול משא הטרדות והדאגות, ובכל זאת לא שבתה כל מלאכתי בספרים ההם, עודני עוסק בעריכתם כפי יכולתי וכפי יחגוני הזמנים והענינים כפעם בפעם ומאד היית לעזר לי אם שלחת לידי קצת דברים הנמצאים אתך על תולדות איזה חכמי איטאלי, כי אז בכל מקום אשר הזכרתי את שמך בספרי וברכתך, וגם אשר ידעת מספרים כ"י הנמצאים אצלך או אצל זולתך, הודיעני שמם, ענינם, שנות כתיבתם ושם בעליהם. ועכ"ס לא יכבד עליך אם תרצה לעשות למעני ולרשום לי סדר הפסיקות הרב כהגא אשר אתך בכתב ומה שם כל הפסיקתא. תחלתה וסופה, ומאד מאד נכסף אנכי לקנות את המחזור כ"י לולי כי בעליו ירבה מאד הנסף מחירו, והגהו מבקש יותר הרבה מאשר נתן החכם שד"ל בעד כל ספרי פחד יצחק הגדפסים. אהלי ידידי! השתדל למעני והטב את לבבו להוריד מעט מיוקר המקה, ואז אשלח לידך עד מהרה כסף מלא ותקנהו למען יידך אוהבך ומכבדך דו"ש כל הימים. הכי'וה' פה לבוב יום ו' עש"ק ט' מרחשון תקצ"ג. שלמה יהודה ליב בהן רפאפורט.

Lemberg. 2. Nov. 832. Czime egyezik az I. czímével.

IV.

ב"ה

לכבוד ידידי הנבון המשכיל המהולל הוקר לכל ענין החכם מו"ה ישמאל חי דילא וולטה כ"י.

בעת באו אלי שלשת מכתבין היקרים זה אחר זה רבו דאגותי וטרדותי עד מאד, כי קבלתי עלי עבודה רבה ואעש לבדי את אשר עישו תמיד שלישה אנשים, ומן צאת השחר עד אישון לילה עמלתי ויגעתי וגם בלילה לא ישב לבי ולכל זה חלצני מצבי כי ברע הוא ועתה כי באה מעט רוחה כי המעטתי

עבודתי (וכן משכורת) רק למען שובי להנעים אל אהבת נפשי היא החקירה בדברי קדמונינו ז"ל, אשוב גם אליך ידיד ואל אנחותיך היקרות. ואשוב עליה! על הסדר.

א) בענין הפרשות והפסוקים שבתורה שכתבתי דבני מערבא לפעמייהו דמסקי ס"ת בתלת שנין ולכן חלקו ג"כ כל פסוק לשלשה, דע יקירי! כי מצאתי לזה ראיות גדולות. אך מתוכן יתבאר ג"כ המבוכה והמחלוקת שהיה לקדמונים גם במספר הפסוקים גם במספר הסדרים שבתורה. ונתחיל במספר הפסוקים. הגה נודע הברייתא [קדושין ל'. א.]. המשת אלפים ושמונה מאות ושמונים ושמונה פסוקים הווי פסוקי ס"ת. והגאון ר"ב רשם על הגליון ז"ל כפי חשבון הגמסר בכל החומשים עולה פסוקי התורה חמשת אלפים ת"ת"מה, וע' בילקוט פ' עקב רמז ת"תנה, ובוית רענן גרים ה"א תת"מב עכ"ל. והגה נקל היה להגיה בברייתא במקום פ"ח מ"ה, אלא שום המספר ההוא של חומשים אינו טוב ומכוון לדעתי. כי כפי שמצאת במקראות גדולות נרשם אחר כל סדר וסדר של שבת מנין הפסוקים שיש בו, כמו אחר סדר בראשית קמ"ו אמציה סימן, ואחר סדר נח קנ"ג בצלא"ל סימן, וכדומה בכל התורה, ואלה הרשימות לא יתכוונו כמה פעמים עם ניק המנין של הפסוקים אם נמנה אותם אחד לאחד בסדר ההוא, ולא יתכן גם כן הסך אשר יעלה לנו אם נצרף כל אלה הסימנים מכל הסדרים בספר אחד מחמשה חומשי תורה עם הסך הנרשם לפנינו בסוף כל ספר וספר, ועוד מצאנו שני מנינים של פסוקים להז"ל ולבעלי מסורת אשר יתנגדו זה לזה וגם למנין של הברייתא שהבאנו וגם לרשימות הגמסרים לפנינו בחומשים, שהרי שם בקדושין בסמוך בברייתא אחרת אמרו והתגלה חצין של פסוקים ועל זה הגיה ג"כ הגאון ר"י ברלין ז"ל הידויש גדול כי בכל חומש וכן בתיקונים מדויקים בס' צו סימן ח' סוף פסוקא' ויאפר לו בו נרשם על צדו חצי התורה בפסוקים עכ"ל מעתה נחוי אנן כפי מספרים הרשומים אצלנו בחומשים כזה

1534	ספר בראשית
1209	ספר שמות
96	פרישת ויקרא
96	פרישת צו

בקפיטל א' של פ' צו פסוק ז' נרשם חצי הספר בפסוקים וכל הקפיטול עולה 36 א"כ יש לנכות 2935
29

עולה חצין של פסוקים 2906 ולפ"ז מספר כל הפסוקים התת"כ. ואם נחשוב כפי הברייתא דבסמך והתגלה חצין של פסוקים והיה החשבון כזה

2935	עד סוף צו
91	שמיני
40	תרי"ע עד והתגלה

3066 א"כ יהיה מספר כל הפסוקים ו' אלפים קל"ב. יש לנו איפא ארבעה מנינים מפוארים הא' תתי"ב, הא' תתמ"ה, ה"א התפ"ה ו"א קל"ב הוי"ן מהרשימות הבלתי מכוונות אחר כל סדר וסדר, אך עכ"פ כולם קרובים לחלוקי' שאצלנו היום וההבדל היותר גדול הוא רק במספר.

שך, ויהוקים מאד מאד ממספר הפסוקים של בני מערבא שדרי שם חושב מספר הפסוקים של שליט לתלתא. אולם דברי הילקוט פ' עקב המובאים למעלה בהגהת ר"ב, הם בלי ספק מאיזה מדרש של בני מערבא שדרי שם חושב מספר הפסוקים של כל התורה. פ"ו אלף ותרי"ב. וזו קרוב לשלשה פעמים על אחד מהמספרים הנזכרים. אך עדיין יעלה ההבדל בין אחת מהשימות ההן ובן שליט מספר של הילקוט בכמה מאות. אכן מצאתי עוד מספר אחר של פסוקי כל התורה והוא ג"כ של בני מערבא לדעתי. אשר הוא קרוב יותר לשלשה פעמים של המספרים שאצלנו, ממספר של הילקוט והוא בסוף תרגום הסורי של התורה הנקרא פשיטא, שהראתי ברור בכמה ראיות לידידנו הרב החכם שד"ל כי מעשה ידי עברי הוא ולא כמו שחשבו הנוצרים עד הנה כי ממקורם יצא, ויהיה נא גם מספר הפסוקים. הגרשם בו אחר כל ספר וספר ולבסוף אחר כל התורה לראיה על דעתי זאת אודות מהברו, ולכן אשאל ממך כי תמחול להעתיק למען שד"ל כל אשר כתבתי לך בקודמת ובזאת אודות סדרי ופסוקי התורה למען יהיה שלם אצלו כל מאמרי על התרגומים, וכן הבטחתי לו לשאל ממך ישאלה זאת. והנה גרשם שם בסוף התורה כזה - כלה דין כתבא דאורייתא איתיהו פתגמא שתעסר אלפין ותשע מאא ושתא - ע"כ ובנוסחא אחרת שם של אוססעריזוס - כלה דין אורייתא הויא שתעסר אלפין ותשע מאא ועסרין וחמשא פתגמין - ע"כ. נקח השלש ממספר של נוסחא השניה יעלה ה"א תרמ"ב ויהיה ההבדל רק פחות מערך רו פסוקים בינו ובין מספרים שלנו. אך יותר חידוש נמצא בפרטי המספרים הבאים אחרי כל ספר וספר מהמשה חומשי תורה בתרגום הזה שיש בהם קרובים מאד וממש מכוונים שלש פעמים כמספרים הגרשמים אצלנו, שכן בסוף פ' בראשית נמצא אצלנו סכום הפסוקים אלף תק"לד ובסורי - אסמחיק ספרא הגא קדמיא דאורייתא בפתגמא ארבעא אלפין וחמש מאא ותשעא - ע"כ. ובנוסחת אוססעריזוס שם - ופתגמא כלהון דבה ארבעא אלפין ושית מאא ותלתין והד פתגמא במסקתא פשיטתא - ע"כ, והכי מספר הנוסחא השניה השליש ממנו אלף תקמ"ג או תקמ"ד והוא רק יותר תשעה או עשרה פסוקים הנמצא אצלנו, ובסוף פ' שמות גרשם אצלנו - סכום הפסוקים אלף ר"ט, ובסורי - פתגמא תלתא אלפין ושית מאא ועסרין ואשתא - והשליש מזה עולה מכוון ממש למספר שלנו אלף ר"ט רק בפחות שלישי פסוק אחד, ובנוסחת אוססעריזוס - ופתגמא תלת אלפין וחמש מאא ואשתין - יעלה השליש פחות מעט במספר איזה פסוקים ממספר שלנו. ובסוף פ' ויקרא נמצא אצלנו מספר הפסוקים תתנ"ט, ובסורי ב"א תנ"ד והשליש ממנו תתי"ח והוא פחות מ"א פסוקים מהגרשם אצלנו. ובסוף פ' במדבר אצלנו מספר הפסוקים אלף רפ"ח, ובסורי ג"א תקכ"א והשליש ממנו אלף קע"ד והוא פחות קי"ז ממספר שלנו, ובסוף פ' דברים גרשם אצלנו התקניה ובסורי ב"א תשי"צ והשליש ממנו תתק"לב והוא פחות כ"ג ממספר שלנו. ואם נחבר כל המספרים היותר גדולים בפי נוסחאות שונות בתרגום סורי יעלה מספר פסוקי כל התורה 17028 והשליש ממנו 5676 ובפי הרשימה שאצלנו (בפיצו א' ז') עולה 5812 א"כ ההפריש רק 136 פסוקים אשר קטן הוא מאד בערך השינויים הרבים הנמצאים גם אצלנו.

בישימות סוף כל סדר כ"ל — ועכ"פ אין ספק עתה שהמאמרם ז"ל בקדושין שם במערבא פסקו להאי פסוקא לתלתא לאו דוקא האי פסוקא אלי' לדונמא נקטוהו. וכן מוכח בנמרא שם דקאמר בפסוקי נמי לא בקיאין דכי אתא רב אחא ב"ר אדא אמר במערבא פסקי לה אמקרא לתלתא וכי ואם איתא דהאי קרא בלחוד הוא דפסקא אכתי בקאין בנשארים אלא ודאי דהאי פסקי לתלתא וכן עוד הרבה פסוקים אחרים הגדולים ואיזה מהן הקצרים חלקו רק לשנים, ועי"ז לא יכלו [ידעו] עוד היטב מספר הפסוקים למקומות חלוקתם.

האמנם נמצא לר"ל (מנלה כה. א, תענית כ"ז א.) כל פסוקא דלא פסקיה משה אנן לא פסקין ליה, נראה להם כי היה להם כבר מקומות ידועים עכ"פ להפסק המקראות. ועוד אמרו שם בשלמה יהי רקיע באחד דתלתא פסוקי הוו אלא בראשית בשנים המשה פסוקי הוו. ע"כ נראה ג"כ מספר הפסוקים שזה לזה שאצלנו היום. וכן בירושלמי שם ושם על בראשית ויהי רקיע והא לית בהון אלא תמניא ור"ל והאין קורין אותן בשלשה. אולם בע"כ נאמר דהאי לישנא כל פסוקא דלא פסקה משה לאו דוקא הוא שהרי זו רק סברת רב ונגדו אמר שמואל הותך, וכן איתפלגון בירושלמי שם כהנא ואסי חד אמר חוזר וחד אמר חותך ור"ל חותך פסוק אחד לשנים. ועוד אם איתא שהפסוקים שלנו נפסקים כבר מימי משה, האיד אמרין בקדושין שם דלא בקיאין בפסוקים ובמערבא פסק להאי פסוקי לתלתא והיאך הירשו להם בני מערבא לפסוק נגד חלוקת משה וגם סתמא דלשנא במתניתין דתענית ביום א' בראשית ויהי רקיע ביום ב' יהי רקיע יקוו המים (ובשני אלו הקריאות לא נמצא רק ח' פסוקים ובכ"ז נחלקים לנ'). ולקמן נראה עוד כי בהלוקה שע"פי המסורה הוכרחו פעמים ג"כ לחלוק שמנח פסוקים שלנו גם לשבעה קיזאים) מורה כי לא היו עוד הפסק המקראות קבועים ומתפשטים כמו אצלנו. והנה אמרו ג"כ (ברכות י"ב ב') על פרשה דלא פסקה משה אנן לא פסקין ליה וזה בע"כ לאו דוקא הוא שאם הכונה לפתוחות וסתומות והרי אנו מפסיקין ביניהם. ואם לחלוקת פרשיות שלנו, והרי בני מערבא דמסקי ס"ת בתלת שני מפסיקין יותר מאתנו. אלא ודאי רק לישנא מעליא הוא בלחוד, ורצו רק להראות שכבר היה להם קביעות בהפסק הפסוקים וכן בפישיות בישיבות בבל המאוהרות וכן גם בא"י בזמן ההוא כמו שהראינו מירושלמי אכן בימי בעלי המשנה וגם בימי שמואל עוד לא היה קביעות זו מתפשטת כל כך. וכן נראה מבואר מלישנא דר' חנינא קרא (מנלה שם בבבלי) צעיר גדול היה לי אצל ר' חנינא הגדול ולא התיר לי לפסוק אלא לתינוקות של בית רבן הואיל ולהתלמד עשוין ע"כ. הנה ר' חנינא קרא שקרא כן בעבור שהיה בקי במקרא וקורא בו לרבים גם בשבתות. יעויין סדר הדורות ואנשי שם, ורצה להישות לו לפסוק גם באמצע פסוקים הנקבעים לא מזמן כביר. ור' חנינא התיר לו זאת רק בינת הלמוד לתינוקות. ונשאר עוד א"כ הפסק של בני מערבא דפסקו פסוקי דילנא לתלתא כפי מלמדי תינוקות. וכן כי ירושלמי דמנלה (פ"ד היה) ר' שמעון ספרא דטרבנת אמרין ליה בני קרתא קטע בדיב"ייא דיקרונון בנינן (ר"ל הפסק באמצע הפסוקים) אתא שאל לר' חנינא א"ל אין קטעון רישך לא תשמע לון ולא שמע לון וישרון ליה מן ספרותה, בתר יומין נחת להבא (ר"ל לטבריה מקום

חבור הירושלמי והוא בעמק) קם עימיה ריש בן יוסינה, א"ל מה את עבוד בההוא קרתך, ותני ליה עובדא, א"ל ולמה לא שמעת לון, א"ל ולינן מקשיעין לון בסידרא וכו' ר"ל לבני התינוקות, מכל זה נראה ברור שמלמדי תינוקות הרישו להם גם בא"י ובמקומות של החכמים כמו טבריה שלא להשגיח על חלוקה הנקבעת בפסוקים ולהפסק להם הרבה באמצע הפסוקים כפי איזה חלוקה אחרת שעלה מספר הפסוקים שלש פעמים כזה שאצלנו ובישאר קהלות כמו דבריבנת וכדומה הרישו להם גם לקרות בשבת כפי חלוקה זאת אחרת. וכן הרישו להם עוד בימי ר' בנימין בעל המסעות באיזה קהלות מצייים לסיים התורה בשלש שנים. לכן אחשוב שמה שאמרו בקדושין במערבא פסקו להאי פסוקא לתלתא, וכן במנלה (לפ ב.) דבני מערבא מסקי לדאורייתא בתלת שנין אין הכוונה על בני א"י דוקא שהם אפשר כבר היה להם או בימי חבור התלמודים מנהג קבוע בחלוקת המקראות כמו זו שאצלנו, רק הכוונה על איזה קהלות אחרות השוכנים ממערב לבבל כמו מצרים טברנת אחלב ודמשק, ומאחד מאלו המקומות נבע המדרש של הילקוט עקב במספר המשולש של פסוק התורה. בטיבת או דמשק או שאר קהלות מהסוריים נכתבו ג"כ בסוף כל ספר של תיגום סורי מספר המקראות המשולש על מספר שלנו ובכל זה עוד בימי רב נודעה גם במקום ישיבתו חלוקת סדרי התורה כבני מערבא דמסקי לתלת שנין. שהרי הוא הדורש ואין קנה מנין קינ"ה, והחלוקה ההוא נשאר עוד בידינו עפ"י המסורה (בתחלת מקראות גדולות), לא בן חלוקת הפסוקים שלנו לשלשה שלא נודע מהם עוד רק מה שנשאר אצלנו בתלמוד קדושין מהאי קרא ויאמר ה' אל משה הנני בא אליך בעב הענן. אך עוד באיזה סדרים כפי חלוקת המסורה החכמה יורנו לומר כי חלקו בהם רוב הפסוקים שלנו לשלשה כמו בסדר כ"א של ספר בראשית שנישם ויוסף אברהם עד אלה תולדות יצחק ואין שם לפנינו כי אם כ"א פסוקים. והואך יכלו לקרוא בהם בשבת שבעה קרואים. והמעין בסדר ההוא של לך לך עד ויהי רעב ימצא אך היה נקל שם החלוקה של כל פסוק לשלשה. ונראה שרק בימים קדמונים חלקו בן את הפסוקים ואולי עוד בימי התלמוד כמו רב יוסף במערבא המקרא מהנה אנכי בא אליך. אך אה"כ כשנחפשה החלוקה שלנו בפסוקים גם במערבא, ובכל זה חלוקת הסדרים לקנה שיעלו לשלש שנים נשאר עוד בעינה. המציאו להם עצה כשאירע להם שבת שהסדר שלו לא היה מחזיק כ"א פסוקים ולא היה בו כדי חלוקה לשבעה קרואים שאז לקחו להם איזה פסוקים מסדר המאוחר של שבת הסמוך אשר יש בו יותר מן כ"א פסוקים ורק עפ"י נבין מאמר במסכת סופרים (פ"א ה"ד) 'ימלא שבע קראת ובלבד שיהא בסדר עשרים וא' פסוקים ליתן לכל קורא וקורא ג' ואם פחות יוסיף על סדר זה מפרשה אחרת' ע"כ והנה כפי חלוקת הסדרים שלנו לא נמצא שום סדר שיהזק פחות מן כ"א פסוקים. ואין אנו צריכין ג"כ לצמצם וליתן ג' פסוקים לבד לכל קורא, רק יותר מן כ"א לרוב. אלא ודאי שכוונת בעל מסכת סופרים לחלוקת הסדרים שע"פ המסורה לקנ"ה ולשלש שנים ואז היו נמצאים סדרים של י"ח ושל י"ז וגם של ה' פסוקים כמו שהראתו. ובימי בעל המסכת ההוא שהיה כפי הנודע בימי הנאונים לא חלקו עוד פסוקים

שלנו לשלשה רק הוסיפו להם פסוקים מסדר מאוחר כנ"ל. אולם בהכרח שלא כן עשו בימים קדמונים ר"ל שלא משנו להם פסוקים מסדר המאוחר רק חלקו כל פסוק שלנו לשלשה שאל"כ לאיזה ענין עשו להם חלוקת הסדרים כזו שע"פי המסור' שלא יוכלו לקראות בהם בשבת ומה ראה על ככה המחלק, אם הוכיח בשבת בביה"כנ לעזוב את חלוקתו איך ספק א"כ שאז חלקו ני"כ הפסוקים ולא הצטרכו א"כ עוד לקחת להם פסוקים מסדר מאוחר, אך אה"ב (בימי בעל מסכת סופרים) נתפשטה ונקבעה בכל מקום חלוקת הפסוקים שלנו, ורק חלוקת הסדרים נשארה עוד לקני'ה כמו שהיתה עוד גם בימי ר' בנימין בעל המסעות, ואז הוסיפו להם לפעמים פסוקים מפרשה מאוחרת. ודי בזה.

וכן בשאר ספרי תנך יש שינויים הרבה במספר הפסוקים ומקומות חלוקתם, שכן בברייתא דקדושין שם יתר עליו (על מספר הפסוקים שבתורה) ספר תלים שמנה ואצלנו נרשם נת"לך סכום פסוקי דספר תהילים שני אלפים תיקבו ושם עוד חסר ממנו דברי הימים שמנה, ואצלנו סכום הפסוקים של כל ד"ה אלה תרנ"ו. ימצאנו כבר תיבה אחת אשר אצלנו הוא מחוברת למקרא הקודם וכדברי ר"זל למקרא המאוחר והוא בעובדיה (פסוק פ' ו"י) למען יכרת איש מהר עשו מקטל: מחמס ארץ יעקב וכו' ובירושלמי (פ"א דפאה) מהשבה רעה הקב"ה מצרפה מקטל מחמס אחיך יעקב וכי הרנו אלא מלמד שחשב עליו להרנו וכו'. וחידוש שיטתו כאן נוסחת ר"ל לנוסחת העתקת השבעים וואולגאטא תרגום הסורי והערבי ע' אייכהארן מבוא לספרי תנ"ך ה"א ס' ע"ו. — וגשוב על התרגום הסורי על התורה שהוכחתי בזה כי הוא היה בימים קדמונים תרגום של היהודים בבקלות של אסיא חחיצונות (ואח"כ לקחוהו להם הגוצרים וכתבוהו: בכתבם) לכן מספר פסוקיהם ני"כ כפי מספר הפסוקים של בני מערבא — והיה ראוי לפ"ז ני"כ שיהיה מספר הסדרים של כל התורה בתרגום זה קנ"ה כמו לבני מערבא דמסיימי בתלת שנין, אך לא לכוסף נפשי והשערתי ראיתי כתוב אחד רשימת המנין של פסוקי התורה שכתבתי למעלה דחמילין בלחחא (ר"ל המובדלים בחלקים) קכ"ו, וכן בנוסחת אוססעריוס שם בחשבון פרטי של מספר הסדרים מכל ספ' וספר וסך הכולל קכ"ו ועל כרחנו נאמר שזו חלוקה אחרת, ואולי אינו כלל לקראות השבתות של השנה או לאיזה קהילות דמסיימי ס"ת בתרין שנין ופלגא או רק למלמדי תינוקות ובהעתקת שבעים זקנים נמצאה עוד חלוקה אחרת וחדשה בפרשיות שבן התרגום הסורי נמצא בסוף ס' בראשית כפי נוסחת אוססעריוס כזו. שלם ספרא קדמא דאורייתא דהויין לחחוי (ר"ל חלקיו) תלתין וארבעא, וקפלאא (קפיטל) עשרין וחמשא איך משלמנותא דשבעין ותרין (ר"ל כפי הקבלה של ע"ב זקנים) עד כאן. ומספר זה של כ"ה אינו כפי מספר הסדרים שלנו שהוא רק י"ב ולא כפי מספר הסדרים של המסורה שהוא מ"ג ולא כפי הסורי שהוא ל"ד ולא כפי חלוקת הקפיטל שלנו שהיא נ' — נבא למספר ק"עה פרשיות של מס' סופרים, הן מושכלת השע"תך שהיו מוסיפין בחלוקות על מספר קנ"ה והיו מחברים לפעמים שני סדרים ביהד כמו שאנו עושים בחלוקה שלנו, אכן לדעתי סוף המאמר שם במ"ס סופרים דהלבך קובעין קע"ה סדרים בתורה וכ"ז עד עולת תמיד הוספה מאיזה אחרון.

שכן תחלת המאמר אמר ריב"ל עד הלכך נמצא בלשונו בירושלמי רפ"ט"ז דשבת ולא יותר, וכן הלכה י"א שם במס' סופרים קמ"ז מזמורים בתהילים נמצא ג"כ בירושלמי שם, רק הלכך שבאמצע עד עולת תמיד נוסף הוא, ולא כמו שכתבת באחת מאנחותיך, וה"ל - אשר לא בן דעת הירושלמי שבת פט"ז ומס' הסופרים הג"ל שמונים קע"ה סדרים - ע"כ לשונך. ובאמת בירושלמי יש כתב שיש קע"ה פרשיות בתורה שיש בהם דבור ודבור אמירה וציווי, ובא איזה אחרון והשב לו י"ב קע"ה פרשיות ומספר זה היה קרוב למספר קפיטל שלנו העולים קפ"ז ונקל לשער שהיו לאחרון הזה איזה קפיטל מאוחרים שהלוקים אצלנו כמו בתילים הגחלק אצלנו לק"ן קפיטל ולקצת סופרים לקמ"ה, ע' שם בסמוך במס' סופרים בירוש' שם.

(ב) תסלח אם אומר כי פירושוך במאמר ר' אילעא מלמד שעברו זכו' (סנהדרין מד' א) רחוק בעיני שנים אם ידעו ה"ל ודרשו נימטריאות עוד לא דיכו הדרך של המאוחרים לחשוב המלה עם הכולל יותר מזה עוד עם האותיות וכולל כמו שרצית, וגם כשדרשו איז' נימטריאות לא חדלו מהניד זאת בפירוש תיבה פלונית בנמטריא כך. אמנם כאן הניד המ"ד בפירוש את טעם דרושו שנאמר חמשה גם, וגם מתהלה חשב בכונה כל החמשה גם בפירוט.

(ג) הא לך העתקה מאשר נשמט ממחברתי תולדות רבינו ניסים סוף הערה 39 ממש במקום שמסיימת הערה זו בדפוס, היה כתוב אצלי כזה: - נפן עוד ונחה ספור אחד - מרבינו ניסים (ד' א') על ר' יהושע בן לוי שהלך עם אליהו זל רק שהבטיח לו שלא לשאול לו ולא לנסותו על כל דבר אשר יהיה המה בעיניו ואעפ"כ לא היה יכול להתאפק באחריתו ושאלו ואליהו ז"ל השיבו אך עזבו תיכף, והוא נחמד ויקר מאד בדרכי ההשגחה הנעלמים בהשקפה ראשונה לעין בשר, ונחקרים רק לצדיקים ויראים ומובא כלו בסדר הדורות אצל ריב"ל ולא נמצא לפנינו שום מקור בתלמוד, אמנם ראה זה דבר נפלא שכתבניתו ממש נמצא בתורת הישמעאלים (קאפטל יח" צד 249 בהערת וואהל) רק בשינויים ששם פגע משה רבינו ע"ה באחד מעבדי השם, ובהערת כל המפרשים בין הערבים הראשונים עבד השם זה היה פנחס בן אלעזר הנקרא אצל הערביים אלחצר (ה"ל נער ורך כל הימים) וכפי דבריהם היתה נשמתו תהלה בפנחס ואח"כ נתגלגלה באליהו ואח"ז בשאר חכמים צדיקים והוא ג"כ מעין דברי ה"ל פנחס זה אליהו שהי וקיים לעולם, וכבר נודע ישמה"מד השתמיש הרבה באגדות שלנו ע"פי איזה מורים יהודים שספרום לו, וא"כ החילוק רק בשואל ישם הוא מישה רבינו ובאן אצל רבנו ניסים הוא ר"י בן לוי אך הנשאל הוא שם ובאן אליהו, ועיין עוד שם ושם התחלת השיחה בין שניהם שזה ממיט, שאמר לו אליהו ד"ל לא תוכל ללכת עמי ולעצור במילים מבלי תשאלני וכו', אך בדברים הגסלאים שראה לא ישוו רק באחד והוא בקיר נוטה לנפול אצל איזה רישע (ובקראן אצל אנשי עיר רעים וחטאים) אשר הניק אותו אליהו זל ובנהו מחדש, והניד לו באחרית שהיה שם מטמון תחת הקיר, ואם היה נפול היה מתעשר הרישע או רשעי העיר; ובשאר הפלאים יש הבדלים כי מה"מוד אהב ליפות כל ספור לפי חפצו ושרירות לבו וכן עשה גם לסיפורו הלו פעם יטנה אותם להוסיף עליהם

יופי לפי דעתו ופעם לתועלת התפשטות אמונתו, ובסיפור זה שלמדוהו ניב היהודים בלי ספק, חיבר שני הדברים ביחד. החליף שם ייב"ל הבלתי נודע לערביים במשה רבינו ע"ה הנודע לכל עמי אסיה הקרובים והרחוקים, להגדיל הענין בעיניהם, וע"ז הוכרח ניב ללכת לאחוריו קצת באלוהו והעמיד תחתיו עבד ה' בסתם וכיוון כפי המפרשים לפנחס אשר באמת הוא הוא רק שפנחס מסכים יותר לזמן משה רבינו. אולם זכר לדבר שבאנדה ישנה המדברים בסיפור זה ר"י בן לוי ואלוהו כדברי רבינו ניסים, הוא שנודע ייב"ל בשני התלמודים ומדרשים למדבר הרבה עם אליהו גם רק אליהו הגביא נודע בתנך ואנדות לעושה תמיד נפלאות ולא פנחס, ולכן רק לשני אלה היה ראוי ליהם מעשה נורא כזה. חוץ מההדחקה הגדולה להעמיד משה רבינו מבחר הנביאים למשה ממדרגת שום אדם זולתו בדיעת דרכי ההשנחה, גם הוסיף עוד מחמד שפנחס נקב חור באיזה ספינה כדי שתטבע ומשה לא היה יכול להתאפק עוד וצעק מה עשית? ובאחריית גלה לו פנחס שידע אשר מלך אחד הודף אחריה ויהרג כל אנשי הספינה לכן נקב חור למען שבעוד שימהרו האנשים להמלט על נפשם מהמים יתמלטו גם מההודף והוא דבר נאה בתחבולות יוצר כל יציר. אכן הוספה אהרת שפנחס הרג נער אחד פתאום ונלה למשה באחריית שידע הוא אשר זה הגער בשניוניו וכפירותיו ידח את לב אבותיו המאמינים, מראה בעליל את יזע מהשבת מחמד שרצה להתיר שפיכת דם הנערים אם יחלקו על אבותם המאמינים כבר בתורתו ובסיפוריו, ושם לבו לדבר הזה בפרט בעבור כי עפ"י דוב הנערים הם המתנגדים לאמונות חדשות וספורים בדויים נגד הזקנים והזקנות אשר יפו אוזן למו וכזה וכזה נראה והשמע בכל דור ודור, ועכ"פ אין ספק ששמע מהמד סיפור זה כלו ע"י איזה אנדה ולקחו באמתחתו לעשות בו מה שלבו חסין, והראתי בהערותי על הקראן שהרבה השתמש באנדות שלנו, ולפעמים נוכל להוציא טהור מטמא, היינו שנמצא כמה ענינים אשר יפצו אור על איזה מאמר סתום בדר"זל, ואין כאן מקומו, ועתה עיין באגרת רשינ שהוצאת הקראן היתה בסוף ימי רבנן סבוראי וחדע ניב מזה קדימת סיפור זה אל רבינו ניסים. ויש להעיד שהיו ספורים כאלה במדרשים מיוחדים כמו שנמצא אצלנו דוגמה במדרש עשרת הדברות שהוא רק קובץ ממעשיות נחמדות וגם רבינו ניסים השתמש בו כמו במעשה של י' מא"י ואכסנאות (הערה 33) וכן יש שם הספור בחכמת שלמה לעמוד על החקירה מי משלשה האנשים נגב הממין שהטמינו כלם ביהד (כ"ח א.) ובמדרשים כאלה שנאבדו מאהנו היו נמצאים בלי ספק יתר הספור שרשמנו. ע"כ השמטה. ואחשוב עתה כי גם מעשה היתוש של נמרוד שהבאת בסוף תולדות ה' שמשון מודון לקחוהו הערביים ממעשה היתוש של טיטוס בתלמוד ומדרשים ושבוהו לנמרוד ויחסו המעשה לאיש יותר קדמון ויותר מפורסם. וביותר ידעו מאברהם ונמרוד מפני שמחמד דבר מהם לרוב בקראן, וכוונה להשוות עצמו לאברהם.

(ד) נהינא כד הווא טליא קראתי בספר מעשה ניסים בלשון יהודית דייטש ושם ראיתי את המעשה של י' מא"י בר יצחק והוא הנקרא ה' מא"י בעל הגם ולא כמו שמועים יבים שהוא ה' מא"י התנא בעבור מה שספרו עליו

בהלמוד עליו, כי בשביל נס אחד לא נקרא ר' מאיר התנא בעל הגם בשום מקום בתלמוד, ויותר ניסים הרבה אירעו לתנאים כמו לרשב"י ולר' חבד.

(ה) תשואת חן לך על העתקת המאמר הפסיקתא דר' טוביה בעי שמות של הקיבה וישראל והתורה ואין לי מה להוסיף כאן על דבריך בפירושי הפיוטים רק לפרש דברי הפסיקתא באות ה' של ישראל - העמוסים וגשומים - שכתבת לא ידעתי פירושן, ובאמת צ"ל והגשומים והכוונה ללשון המקרא (ישעי' מ"ו ג) שארית בית ישראל העמוסים מני בסן חגשומים מני רחם - וכן אנו אשכנזים אימרים אחר הוצאת ס"ת אב הרהמ' הוא ירחם עם עמוסים ויציל וגו' וינער ביציהר מן הגשומים, נקט ג"כ העמוסים והגשומים בסתם והכוונה ג"כ ללשון הכתוב:

(ו) כבר הודיעני החכם שד"ל כי הרב אב"ד מפאדווה קנה לו פירוש ארוך על התורה כ"י מבעל הטורים, אך כבר השיבותי לו ג"כ כי נדפס בארצנו (בואלקווא) זה כמה שנים ומורי הנאון מו"ה יצחק ז"ל העיר בהסכמתו שם על פירוש החדש בפסוק והסגיר את הגנע, ע"ש בנוף הספר.

(ז) רב תודות לך על שלחך לי מחברתך היקרה תולדות ה' שמשון כהן מזדקן ז"ל ולעת זכר שמו בין אנשי שם יזכר גם שמך לטוב, ואחרי הואי כי ידיך לא אסורות מהעלות על ספר תולדות מושכלות כאלה, אומר לך למה אחזת באחרונים ובלתי מפורסמים כ"כ, הלא טוב לך לאחוז בגדולים קדמונים ומפורסמים והנה אוצר נהמד מספרי כ"י וגם מאשר תוכל להשאיל לך בארצך על אשר יורו לך רעיוניך כי נחויך הוא לך, ואז יודוך הכל כי הוצאת להם פנינים מקרקע הים. וגם אני אודך לעולם וכל אשר תשלח אלי אדרוש ואחקור בו ואוסיפה עוד דברים ושמך יהיה לאות ולמופת בספר אי"ה. חזק ואמין איפא ידידי יותר בספרי הקדמונים בחפש מחפש, ואז התענג ותמצא הון רב, וכפעם בפעם הענק הענק מניך גם לידיך ואיש ברייתך, ותעתיק למעני איזה מחברת קטנה כ"י קדמונית, — ולא אבקש ממך העתקת שום ספר גדול רק מאיזה ספר קטן אשר ימעטו הזמן והמלאכה בהעתקתו כאשר עשית לידיך החכם יש"ר בהעתקת פסיקתא דויהי בשלח, וכן תוכל לעשות כעת למעני בהעתקת פסיקתא על חמש מגילות ואם עוד גדולה היה המהברת לפניך תמהול להעתיק מנלה מנלה, באגרת אחת מנלה זו ובשניה אחרת עד תומך, ואני כל אשר בכחי לעשות למענך עשיתי ואעשה, הלא שלחתי לך מהבורתי וכן הוספתי לך עתה בכתב כל הגשמת בדפוס, ומה מעוד ענמה נפשי כי לא אוכל עוד מלא משאלות נפשך בחיבור של החכם צונץ, ובאמת אינך יודע מה כבד לפעמים גם לי להשיג ספר נדפס בארצות אחרות, וזה ספר של החכם צונץ הישנתו במתנה הצי שנה אחר צאתו לאור, והחכם יוסט הדפוס יותר מחצי שנה מחברת מן וצנה על ישראל נגד המדפוס שטרעקפוס, ועוד לא השנתי אותה, וכבר שניתי ושלשתי אודותיך להחכם צונץ ואולי יקרה לעיניו נוסע וישלח לך בלא ספק על ידו, וככה החבור תעודה בישראל בכבוד גדול שלח לי המהבר ספרו זה כי בפקודת הממשלה נמנעה הולכת ספרים עברים מארץ רוסיא, ואחד הבא ליד ה' שמואל ליב הר הזהב היושב על הגבול נשלח למנה ליד החכם שד"ל. ומה אעשה לך איפוא

היום? ודע כי מספר מצרף (אשר לא צורף) לא נדפס רק ח"א ולא יותר, ודגני מבטיחך כי בעת שיבא איזה ספר לידי אשר יכון גם לפניך אשלחהו לך בשמחה ובטוב לב כי ידיך ומכבדך אנכי החותם פה לבוב יום א' צום העשירי תקצ"ד.

שלמה יהודה ליב כהן דפאפורט.

Lemberg, 23. Dec. 833.

Budapest.

DR. WEISZ MIKSA.

RAPOPORT TÉVEDESEI A BIBLIAI VERSFELOSZTÁSRÓL.

Dr. Weisz Miksa jeles munkatársunk által az előző közleményben kiadott Rapoport-féle levelek közül az utolsó főképp a versfelosztásnak van szentelve. R. itt kifejtett nézetét 1845-ben, tehát 12 évvel a levél kelte után a Pollák által kiadott »Halikhóth Kedem« című gyűjtő kötetben közzétette. Azért mégis lenyomattuk, mert először nem akartuk a levelet megcsonkítani; másodsor pedig, hogy összehasonlítás által láthatóvá váljék, hogy R., a nagy kritikus, mikép kutatta éveken át ugyanazt a témát. A nézet, melyet a versfelosztás történetéről felállított, általánosan elfogadtatott, csupán Baer utasította vissza, de nem czáfolta.

Rapoport nézete az, hogy a régiek versfelosztása egészen elütött attól, amely a maszórában reánk maradt. Palesztina és Babylónia külön versfelosztással bírt, sőt a maszóra maga különféle versfelosztást hagyományoz. Maszoretikus tanulmányainkban, melyeket egyidejűleg a Jewish Quarterly Review-ban és a Magyar-Zsidó Szemlében közzétettünk, a talmud, midras és maszórából vett nagyszámú adattal döntöttük meg ezt a nézetet és bebizonyítottuk, hogy ősidők óta ugyanaz a versfelosztás járta (M.-Zs. Szemle, XIII. 304—315., XIV. 230—242. és 316—328., XV. 41—49. és 334—343.). Nem ismételtük e levél alkalmából az összehordott terjedelmes bizonyító anyagot, ugyanezért csak ráutalunk majd R. egyes állításainál cikkünk azon lapszámaira, hol a czáfolat bizonyítékai találhatóak. Rapoport állításait számozzuk, hogy az áttekintést megkönnyebbítsük.

1. A rabbinikus bibliákban minden heti szakasz után feljegyzett versösszegek több esetben nem egyeznek azokkal a

versösszegekkel, melyeket a versek egyenkénti megszámlálásából nyerünk. Részletes bizonyítást R. nem adott. A tóra versszámáról szóló értekezésünkben (M.-Zs. Sz. XIV. 325. kk.) hat lista összehasonlítása alapján kimutattuk, hogy »lényegükben egy forrásból erednek, azaz hogy mindnyájuknál ugyanaz a versszámítás szolgál alapul. A legtöbb esetben meg-egyeznek egymással és az aránylag csekély számú differenciánál ezeknek eredete teljesen világos« (323). Miután a prae-missa hamis, a belőle vont következtetés is hamis és nem szorul külön czáfolatra.

2. A talmud (Kiddusin 30 a.) adatából a tóra középső verséről, mely szerint az Lev. 13, 33-ra esik, az következik, hogy a pentateuch verseinek számát 6132-nek vette. Ez nem áll, mert a barajtha maga csupán 5888 verset számlál a pentateuchusban, tehát csupán 43-al többet, mint a maszóra, holott Lev. 8, 8—13, 33-ig 152 vers van (részletesen a M.-Zs. Sz. XV. 45., hol a talmud emez állításának magyarázatára két feltevést adtunk). A 6132 helyett különben 6164-et kellett volna felvennie, amint a következő pontban kimutatjuk.

3. A kiadásokban jelzett versközépből R. azt következteti, hogy a tóra versösszege 5812 (nem 5845), még pedig a következő összeadás alapján:

Genezis	1534
Exodus	1209
Lev. $\aleph$ $\aleph$	96
$\aleph$	96
Összesen ...	2935

Minthogy a versközéptől a nevezett szakasz végéig még 29 vers van, ezt le kell vonni és akkor marad 2906. Vegyük ezt kétszer, akkor a végösszeg 5812. R. azonban tévedett, midőn a $\aleph$ $\aleph$ szakasz versösszegét, úgy mint a $\aleph$ -ét, 96-nak vette fel, mert az 111. Az 5 fejezet versszámai ugyanis a következők: $17 + 16 + 17 + 35 + 26$. Világos, hogy R. a második fejezetet átugrotta és ezenfelül az összeadásnál egygyel többet számolt. Ha ezt az elnézett 15 verset ($96 + 15 = 111$) a szóban forgó 2906 összeghez hozzáadjuk, akkor a tóra versösszegének fele 2921. Ha ezt kétszer vesszük, akkor 5842 verset kapunk. Ehhez járul még az, hogy $\aleph$ verseinek száma 97 (nem 96. V. ö. Szemle XIV. 327.), úgy hogy még 2-tőt

kell a végösszeghez hozzáadni és akkor 5644-et kapunk, tehát a maszóra végszámát egy hijján. R. ezen számítás alapján állítja, hogy a talmud versközepe szerint az egész tóra verseinek száma 6132, de minthogy 16-tal kevesebbet számolt az első felénél, a végösszeget 32-vel többre kell tenni.

4. R. maga konstatálja, hogy az általa kihozott versösszegek nem differálnak túlságosan és egy felosztási elvre vallanak. De a Jalkut I. 855. a palesztinai elvet mutatja, mely szerint minden versünk három versre osztandó. Ott ugyanis a tóra versösszege 15,842-re tételik. Ez nagyjában $= 5645 \times 3$. Téves itt a kiinduló pont. Az egész azon alapszik, hogy a bab. amóra R. József azt mondta, mi nem tudjuk megállapítani, hogy a tóra középső verse az első vagy a második félhez tartozik-e, mert hiszen jött egy palesztinai tudós és azt mondta, hogy ott Ex. 19, 9 három versre osztatik (Kidd. 30 a.). Ebből látható, hogy József csak azt állítja: nem ismerjük *teljes minutiositással a versfelosztást*, hiszen egy versről megtudtuk, hogy Palesztinában három. Ez teljesen elegendő arra, hogy a versek megszámlálása alapján ne állapíthassuk meg, hogy a tradált középvers a tóra első vagy második feléhez tartozik-e. Ha azonban igaz volna az, hogy a palesztinaiak minden verset 2—3 versre osztották, amint R. feltételezi, akkor József azt mondta volna, hisz mi azt sem tudjuk, melyek az egyes versek, hát hogy számláljuk. Sőt ellenfele ilyen propozícióval elő sem állott volna. Lehetséges ugyanis, hogy arról nem volt tudomása, hogy 1 vagy 2 verset Palesztinában másképp osztanak fel, de arról csak tudomással bírt volna, hogy minden verset ketté vagy hárommá vágnak (részletesen Szemle XIV. 242. köv.). Egyébként is gyanus, hogy a Jalkut száma csupán 10,000-rel differál, de az ezresekben, százasokban, tizedekben megegyezik (15,842 : 5845). Mindezek arra a feltevésre vezetnek, hogy a Jalkut adata téves számfeloldásból ered. Az eredeti adat így hangzott:

ה' אלף תתמ"ב (a hét így írták: ה'), ezt félreértették és ה' (= ה"י) 15-nek vették (Szemle XV. 42.). Egyébiránt számos adatot hoztunk fel a hagyomány, úgy pal., mint bab. termékeiből arra nézve, hogy verseik ugyanazok voltak, melyek a maszórái és melyek a mieinkkel azonosak (Sz. XIII. 305—315., XIV. 230—242.).

R. a szakaszok felosztásának kérdését is felveti. Ezt is csak a található összes adatok alapján lehet majd eldönteni. Az összes tények ismerete nélkül csak ötleteket produkálunk,

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

ADALÉKOK AZ ÓBUDAI HITKÖZSÉG ÉS CHEVRÁK TÖRTÉNETÉHEZ.

I. A frigyláda függönyeinek feliratai.

Midőn Mózes a pusztában a hajlékot felállította, az egész nép sietett ajándékaival, hogy az méltóan felszereltessek. Ki-ki áldozott tehetsége szerint, sőt tehetségén felül. Bátran hirdethetjük: ilyen volt Izrael mindig. A frigsátor mindenha és mindenkor áldozatkésztségre sarkalta, valamint az iránta való szeretet a szépérzéket is ébresztette, fejlesztette és növelte, akár ha mint szabad nép »fügefája és szőlője alatt« élvezte az »ígéretföld« üdítő levegőjét, akár a diasporában élve jobb vagy középkori viszonyok közt.

Eme állításom igazolását leszek bátor több cikkben a dicsőségben megvénült hitközségem — Óbuda — története alapján kimutatni, amely egyúttal adalékul szolgál a hitközség életéhez és történetéhez.

Izraelnek az idők folyamán három szentélye volt: 1. a pusztai hajlék, 2. a szentély, 3. a zsinagóga. Az utolsó egyidejűleg tanház, iskola is volt és részben még ma is az. Mind e három Isten háza három részre van felosztva, melyek: a belső szentély, a szentély és az udvar. A belső szentélyben volt hajdanában a két kőtábla, de a zsinagógában a pergamenten írott tekeresalakú tórárt néha több példányban is tartalmazza az ארון הקודש Arón Hakódes. Úgy ezek, mint az istentiszteletnél szükséges כלי הקודש szertartásos edények, hol közkölségen, a község pénztárából szereztetnek meg, vagy egyesek — נדב לֵב-nek az önkéntes adománya; melyek rendesen az ajándékozott tárgyon az adományozót megörökítik.¹⁾

¹⁾ Szerintem czélszerű volna, miután ilyen felirások sokszor történeti adalékul is szolgálnak, azoknak hibátlan és hamisítatlan szerkesztését és szövegezését a hitközség részéről jobban ellenőrizni, és visszautasítani mindazt, ami ellenkezik az igazsággal.

Ilyen feliratokat találunk a következő tárgyakon: כפורת, פרוכת, עין החיים, כתנת, מפה, כלי הקדוש, ציץ, יד, הופה, כוס, הדם, קלפה, קופה, מעורה, מכסה, סידור, כזה, נביע, נר תמיד; קרן קימת, ספר קבנים, סכה, מזלג, מצבה és שוית.

Említett szertartásos tárgyak, hol a hitközség, hol a hitközség kebelében fennálló különböző egyletek; tulajdonát képezik. Utánjárásom mellett sikerült nekem, úgy a község mint a többi egyletek birtokában levő felírásos szerelvényeket lemásolni és kronologice rendezve csoportonként, lehetőleg az adakozók némi életrajzával e becses folyóiratnak rendelkezésére bocsájtani. És ha ezáltal csak némileg is hozzájárulok feleketünk szent ügyének előmozdításához, fáradságom meg lesz jutalmazva.

Kezdem a (פְּרוּכָה) függönnyel, mert ez a legkezdetlegesebb és legszegényebb hitközségben is található. A פְּרוּכָה-nak rendeltetése már a szó jelentésében található: Függöny, amely alkalmaztatik a frigyszekrény előtt. Készül valamivel hosszabb és szélesebb kelméből, mint amilyen a frigyszekrény, hogy azt jól betakarja és mindig előtte függjön és csak akkor huzatik félre, ha a frigyszekrényt kinyitják tórafelolvasás vagy más célból, melyek után megint helyreigazítják. Ez a célja. Értékre nézve nagyon különbözők. Van egyszerű, mondhatni primitív kiállítású és megint a legdrágább és becsesebb szövegekből remeknél remekebb arany és más műhímzésekkel tele, úgy, hogy néha ezreket képvisel az értékük.

Elmaradhatatlan az abbrev. כ"ת, ami annyit jelent mint כתר תורה = a tóra koronája. Azonkívül szoktak rávarrni, vagy himezni: koronát, tíz ígét két kötáblaalakon, szarvast, oroszlánt, oszlopokat, fákat és az adományozó, felesége, szülei neveit is, valamint azt, hogy milyen alkalomból történt az adakozás. פְּרוּכָה-t találtam a hitközségnél 20-at, a chevra kadisánál 7-et és a Bachurim Bikur Cholimnál 2-öt, amely a chevra kadisa után, a hasonnemű chevrák közül, a legrégebb.

A legöregebb פְּרוּכָה a chevra kadisáé — 1747-ből. Ami nem azt akarja bizonyítani, hogy a פְּרוּכָה קדושה régebb a hitközségnél és csak ezután alakult volna a község. Mert aki ismeri a hitközségek fejlődését, tudja, hogy a község chevra kadisa nélkül alig létezik, de chevra kadisa község nélkül lehetetlenség. És azonkívül van községünknek egy tóravértje

(צ״ן) 1718-ból. Hanem valószínű, hogy a hitközség régibb סדרות-jei elrongyosodva elkallódtak és nincsenek már meg: és jogosan érvényesíthetjük a לא ראינו אינו ראיה elvet a hitközségi jegyzőkönyvnél is. Ha eddig nem akadhattunk régibb jegyzőkönyvre, mint az a sokszor említett és talán igazságtalanul bántott 1742-ből való jegyzőkönyv, az még nem bizonyítja, hogy a még mindig rendező kézre váró levéltárban nincsen régibb jegyzőkönyv, amely több világosságot vetne a hitközség korára, keletkezésére. Az említett, צ״ן צדקה birtokát képező צ״ן 1718-ról kívül, elég világosan bizonyít az 1737-ről szóló Zichin Susana grófnő féle adásvevési levele, ahol a »Schuhl«, a házak és temetőről emlékszik meg. Mert ahol »Schuhl«, házak és temetőhely fekvő birtokát képezik a községnek és ahol az említett szerint 20 évvel előbb már כלי קודש birtokában van a hitközség, ott már rendezettebb hitközségi élet lehetett.

Sajnálatomra még nem láthattam Trebitsch Ábrahám ama hitközségünk történetével foglalkozó értékes munkáját, amely B. szerint ¹⁾ קורות העתים » és R. szerint ²⁾ קורא הדורות » és így türelemmel kell lennem, míg talán a véletlen megint fog kedveskedni oly okirattal, mely teljes felvilágosítást fog adni e homályos kétes dologban. Addig is elégedjünk meg azzal, ami van.

A צדקה vagy másképen a hitközség függőnei díszesebbnél díszesebb kiállításuak, úgy hogy alig van 3—4 csekélyebb értékű. Különböző alkalomkor mindig más-más használtatik. U. p.: hétköznapi, újhold, körülmetélés, közönséges szombaton, kiváló szombaton, félünnepen, örömnapiokon, böjt- és gyásznapokon, שלש הגלים, שלש נראים, ימים נוראים, והזכרה és más ünnepélyes isteni tiszteleten megvan a külön függöny.

Hitközségünkben még most is végzik minden szombat és főünnep reggelén a השכמה istenitiszteletet. Azaz már reggel elvégzik a t-שהריה, tórafelolvasást, valamint a מוסף imát is, idejében a t-הזכרה is. És pedig a chevra kadisa aegise alatt, azaz ő funkcionál akkor, tehát akkor a סדרות-jeit is használja.

¹⁾ »A Zsidók története Budapesten«. 269. l.

²⁾ L. »Magyar-Zsidó Szemle« 1905. évf. 327. l.

A Bachurim Bikur Cholim pedig az ő helyiségeiben rendezendő istentisztelet alkalmával függönyeit is alkalmazza.

Mint mondtam, említett czélból kezdem a függönyök feliratainak közlésével és iparkodásom és fáradságos utánjárásom után sikerült is egy kis világosságot hozni a mult homályába. Ha talán adataim nem eléggé megfelelőek, azoknak kiigazítását már előre is köszönettel honorálok. Esetleg magam is bukkanok még adatokra. A 29 פירתי feliratai a következők:

I.

זו האלוף והקצין ה' זעקיל בן המנוח ה' שמעון האליטש ד"ל חונתו מרת בילא בת האלוף הקצין ה' וואלף אבליו נ"ו נעשה בשנת תק"ז לפ"ק (1747) [ח"ק]

II.

זאת שייך לה' יהודא ליב ב' הקצין הרר זעקיל האליטש נ"ו נעשה בשנת תק"ט לפ"ק (1757) [ח"ק]

III.

זאת עשינו לעבודת המקום ב"ה הה הקצין הרר אברהם בן ה' ישראל ז"ל מנש ואשתו הצנועה הקצינה מרת ליבלה תחי' בת הקצין ה' נומפל ד"ל בשנת תקל"ט ל' (1769)

IV.

שייך להקצין פ"ו הרר דוד יצ"ו במהורר משה נ"ו מבאסקאוויטץ עם זונתו הקצינה ונבידה א"ה לאה תחי' בת הקצין פ"ו הרר וואלף אבליו זצ"ל פירתי המסך נשלמה מלאכתו קודם ביום ההוא אז נתן ד"ר בראש להודות לר' לפ"ק (1772)

V.

זאת נדב ה"ה האלוף והקצין כהרר נתן בן מוהרר מענדל אופנהיים ז"ל לפ"ק נתן בשמחת תורה לפ"ק (1800)

VI.

זו עי' בהורים הד"ר דק"ן א' ש תקל"ד ל' (1804)

VII.

ז"נ כ"ה היים שפיץ חונתו מ' אסתרל בת לה יצחק גרשון ב"ן ממאקווע פה אובן ישן תקל"ח ל' (1808)

VIII.

כפורת: קודש לר'. ויהי הכרובים פורשי כנפים למעלה סוככים וכנפיהם על הכפורת ופניהם איש אל אחיו פירכת: ז"נ ה"ה הרר קרעמזיר ע"ז מ' צירל בת ה' גרשון מאקווע ב"ן ז"ה א' א' דפסה תקל"ט לפ"ק (1809) כ"ור וכ"ו

IX.

זאת שייך להאלוף הקצין המרזום הרר איצק טאטיס נ"י עם זונתו ההשובה מרת קעלי ח"י נעשה בשנת הקע"ד לפ"ק (1814)

X.

שייך האלמנה רייצל אשת התורנה מוה' שמעון גראן זצל. עשתה לכבוד
אביה התו' מוה' גרשון אלפוטשין זצל אמה הצנועה מ' בילא זל ש' תקעז לפק
(1814) [ח"ק]

XI.

שייך להק' הרר ר' דוד במו' יל זצל קוניץ ע"ז א"ה מ' שרל תחי' ש'
תקעה ל. (1815)

XII.

בפורת : ציץ זהב, שולחן לחם הפנים, כוור נהשת, עשרת הדברים, מזבח'
מזרת זהב, אסודי.
פרוכת : ז"נ להק' ה"ה ה' משה פאלל ע"ז מ' צירל בשנת תקע"ח (1818) [ח"ק]

XIII.

זאת נדב הקצין הק' ח' גומפל ב"ה ליב טריבטש ז"ל לח"ק א' עביר מעות
קבורה שלו [ח"ק]

XIV.

הק' ה' אברל יצו זונתו מ' מרים תחי' [ח"ק].

XV.

ז"נ כ' יצחק קרוב ע"ז הגלה תחי' שנת תקפ"ב לפק (1820)

XVI.

שייך להמרום הרר יעקב רייס בהרב מהור' שמשון זצל עם זונתו מרת
נאלדא תחי' נעשה בשנת תקפ"ז לפק (1826)

XVII.

נעשה ע"י גבאי צדקה דק"ק אובן ישן שנת תקי"ז לפק (1830)

XVIII.

המרום הרר אברהם ראב עם זונתו הצנועה מרת דבורה תחי' שנת תקי"ז
לפק (1830)

XIX.

בפורת : קודש ליהוה ! פרוכת : הפרכת הזאת תחי' לר' קדש לפאר מקדשו
מידי חדש בחדשו. ז"נ הרר הוה הענק ליב סופר יצו זונתו הצנועה מרת שרל
תחי' לפרט אך טוב. וחסד ירדפוני כל ימי חיי (תקצ"ד = 1834)

XX.

ז"נ שייך להאלוף לר' יונה מיכאל וואססערמאן ע"ז מ' פינמט תחי' נעשה
ב' תקצ"ט לפק (1839)

XXI.

לברכת החודש ז"נ המרום ב"ה מענדל גראן יצו זונתו מ' הענדל ח' תחי'
שנת תר"ד לפק (1844)

1) E felemlítettek alakjai ki is vannak himezve, mint a 7. tárgy.

XXII.

נעשה ע"י גבאי צדקה דלק אובן ישן בשנת ת"ו לפק (1846)

XXIII.

כתר כהונה. וידבר ד' אל משה לאמה. פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן
השיב וכו' ¹⁾

כוס ישועות אשא ובשם ד' אקרא. כוס של אלי הנביא באתי אמהע
בפהג באתי אמהע אישר קדש ידיד מבפן וכו' ²⁾ נעשה ע"י אלופי גבאי דצדקה
דפה בשנת י"דאת ד' טהורה עומדת לעד לפק (1851)

XXIV.

זו כהר ליפמאן בן י' משה פיליס וזונתו מ' עלקעלא בשנת ת"ז
לפק (1857)

XXV.

ז"נ ד' שלמה קאהן בן ד' וואלק ואשתו שרל תה" בת ד' יהודא שטיינער
לגמח חק כתד לפק (1860) [ה"ק]

XXVI.

זו הר" שלמה בן י' וואלק ליין. אז מ' שרל בת ד' יהודא בשנת תלכ"ט
לפק (1869)

XXVII.

זו הקצין י' אביהם בן י' וואלק אבעלעם ואשתו מרת יחל לאה בת י'
יוסף פרידמאן בשנת תדל"ב לפק (1872)

XXVIII.

בפורת: ודבית אתך מעל הכפרת. פרוכת: זנ האשה המהוללה מ' אסתר
עינעסטינע ווייס תה" לכבוד נשמת בעלה הקצין המיומם כהר' ד' משה מאדיין
ווייס ע"ה בשנת תדנ"ז (1897)

XXIX.

זו כ' יחוקאל באנהרט וזונתו הגה לההברא דבה"ב

A héber feliratok magyarázatai.

Az I. sz. alatti szerint az adakozó apósa Abliz Wolf még élt, mert נ"ו azt jelenti: נטרה דחמנא ופריקיה. Nagyon előkelő és tekintélyes ember lehetett, mert a IV. sz. szerint veje Boszkovits egy drága פריכת-t ajánlott fel a községnek. Akivel pedig ilyen tekintélyesek sógorságba léptek, nem lehetett közönséges ember. Es ahol ilyen פריכת ajánlának fel, — e kettő művészies és gazdag kivitelük által az 1896. kiállításon feltűnést keltettek; a pesti

¹⁾ Itt tulajdonképpen וכו' nincsen, hanem a vers, azaz יטלום végeig.

²⁾ Itt szintén nem וכו' áll, hanem a ברכה befejezéseig.

hitközség ünnepélyek rendezése alkalmával, pl. a chevra kadisa tagok felvételekor ezeket is el szokta kérni nagytermének díszítéséhez — ott chevra és község már csak rendezettebb viszonyok közt lehetett.

Abliz, máskülönben ükapja dr. Wellesz nagybittsei rabbinak, valamint dr. Atzél orvosnak, a »mentők« főnökének.

Az itt említett adakozó Zekel Holitsch ükapja a rabbi Zekel Budaspitznek, akinek nevét is viseli, aki sok éveken át Nagykőrösön mint főrabbi, későbbben pedig szülőföldjén, Óbudán, mint rabbisági ülnök működött, ahol el is van temetve. Tanítványa volt a híres pozsonyi jesivának, de azért érettségi bizonyítványa is volt; sőt mint főrabbi már magyar hitszónoklatot tartott. Szép könyvtárát az örökösei a budapesti rabbiszemináriumnak ajándékozták. Említett r. Budaspitz mostohaatyja volt dr. Rakonicz M. W.-nek és édesatyja dr. Budai székesfőv. gyakorló-orvosnak, aki veje a boldogemlékü Brill, pesti hitközség híres rabbisági elnöknek.

A II. sz. alatti adakozó az első sz. alattinak fia.

A III. sz. alatti 3 fia a szülők emlékére egy remek kivitelű קודש כלי-t ajánlottak fel 1806-ban. Majd alkalomadtán többet. A פריכת ugyan minden tekintetben a legértékesebbek közé tartozik, de megbocsáthatlan felületesség következtében a dekalógus szövegezésében botrányos hiba történt. És pedig לא תעשה לך אֱלֹהִים hiányzik és helyette לך תעשה אֱלֹהִים áll.

A IV. sz. alatti adakozó sógora az első sz. alatti adakozónak, veje az említett Abliznek; nagyatyja ama nemesszivű Boskovits Simonnak, aki az óbudai híres templom építéséhez 50.000 frtot előlegezett volt.

A פריכת szövegje a monda szerint Mária Terézia uralkodónő ajándéka lett volna. A kiállítása pazar és művészies.

Az V. sz. alatti rokonságban volt a pesti hitközségi R. Simon dájannal.

A VI. sz. alatti a szfv. chevrák legöregebbek egyikéé: a Bachurim Bikur Cholim egyleté.

A IX. sz. alattitól ered még a שויתי a templomban, a legnagyobb קרי קריה, melyekről annak idején és helyén majd bővebbet. Családjáról azt tudhattam meg, hogy Leni nevű lánya férjhez ment egy Mandl nevű emberhez és ezek szülei Mádai ismert vizsgálóbírónak.

Avigdor fiának Emma nevű leánya férjhezment az emberbaráti működéséről ismert fv. k. tiszti orvoshoz, dr. Tatay Adolf királyi tanácsoshoz; aki ifjú korában vallásos énekeket írt a pesti hitközség számára. Hertzberg ékszerész szintén unokája a boldogemlékű Totisnak. Jellemzésére még fel kell említenem két közszájon forgó érdekes mondát. Az egyik, hogy szombat és ünnepnapon még a kocsisnak is az előkelő gazdájukkal *egy* asztalon tálaltak. A másik, hogy egyik kocsisa az országúton álló kereszt szt. jelvénye előtt elhajtván, anélkül, hogy megadta volna az előírt vallásos tiszteletet, gazdája T. ezt észrevevén visszahajtatott haza, a kocsissal nem is ment továbbé, hanem el is bocsájtotta. Mondván: »aki saját vallását kellően nem becsüli, mint ember sem állhatja meg helyét, bizalmat nem érdemel.«

A X. sz. alattival rokonságban vannak: Zerkovits, Jaszovitz és Büchler családok.

A XI. sz. alattinak 3 fia volt, ú. m.: M. L., M. H. és Wolf, M. H. nagyapja Weisz Berthold volt orsz. képviselőnek, apósa a híres Boskovits Hirsl óbudai hitközség elnökének; úgyszintén rokonságban volt Machlup bőrnagygyárossal.

A XII. sz. alatti borkereskedő és nagy תלמיד חכם volt; fia a széchényi rabbinak.

A XIV. sz. alatti ükapja Stern Mihályné, szül. Bichler Rozaliának, aki éveken át a hitközség jószivű elnöknéje volt. De az »Izr. nőegylet«-nek még most is példás elnöke és nagyarányú jótékonytságot gyakorolt és gyakorol. Nem tudom, van-e szfv. humanistikus intézmény, hol Stern Mihályné, mint jóltevő ne fordulna elő. Férje, Stern Mihály, az egykori elnök 90 éven felül van és még most is teljes egészségnek örvend mindnyájunk örömére. Két leánya közül az egyik dr. Grünwald kir. tanácsoshoz, a másik dr. Unger orvoshoz ment férjhez.

A XV. sz. alatti rokona a pesti Karef családnak.

A XVI. sz. alatti fivére Reisz Hirsnek és nagybátyja néhai Reisz Károly a pesti chevra kadisa nagyérdemű volt elnökének.

A XVIII. Rab azaz Győrből származott Óbudára mint szegény szücsinas, de családi neve Goldstein. Jólétre szertevén, nőül vette Heidelberg Debórá, később óbudai népszerű

hitközség elnöke lett. Fiai Pesten családot alapítottak, ő is odaköltözött, ahol meg is halt és eltemettetett.

Egyik fia hevesi Bischitz D.-nek leányát vette el és most nagybirtokos Ozorán, akinek leánya férjhez ment toronyi Fellner Sándor szfv. neves műépítészhez, aki a pénzügyminis-teriumi palotának sikerült építése jutalmául nemesítettetett.

Rudolf fia pedig a pesti rabbi unokáját, Wahrman Mórnak a pesti hitközség hajdani elnökének, az V. ker. orsz. képviselőnek nővérét vette feleségül, kinek egyik lánya férjhez ment Radó Vilmos, képz. igazgató és évek hosszú során át női képz. tanárához, neves paedagogiai író. Egyik fia Baumgarten leányt vett nőül.

Az egyik — Manó — mint szobrász halt meg Németországban család nélkül.

A XIX. sz. alatti óbudai születésű; családi neve Hellschein; neves kalligrafus; de legnagyobb érdeme: Pestre költözve megalapítója lett a pesti ש"ס חב"יה-nak, amely az anyahitközség védnöksége alatt ma is működik.

A XX. sz. alatti bevándorolt Németországból, kékfestő volt Spiczter Gerzon gyárában. Jó módban élt és gyermekek nélkül halt meg.

A XXVIII. sz. alatti szintén rokonságban van a Machlup családdal; örökösei a világhírű Spiczter Gerzon kékfestő-gyárnak; szülei a szurdai Weiszoknak, jelenlegi tulajdonosai az említett kékfestő-gyárnak.

A XXIX. sz. alatti a B. B. Cholim egyesület régi פ"ת adományozója családi neve: Kaufmann, Bonyhádról származott.

Budapest.

BATÓ J. LIPÓT.

BUDA 1684. ÉVI ÉS ÉRSEKÜJVÁR 1685. ÉVI OSTROMÁHOZ.

Egy régi, az itteni (Hildesheim) városi könyvtárban őrzött ujságban, a »Relations-Courier« (S. A. XIII. A. 3)¹⁾ 1694-iki évfolyamában találtam néhány érdekes közleményt,

¹⁾ Öt évfolyam van 1864-től 93-ig terjedő időből. L. »Bücherverzeichnis der Städtischen Bibliothek in Hildesheim. Ausgearbeitet von Robert Feldhaus, Hildesheim, Gebr. Gerstenberg, 1900, Sonder-Abteilung. (S. A.). Hildesheimisches,« 57. l.

amelyek *Buda* zsidóinak az európai török hatalom ezen legszélsőbb várának ¹⁾ a császári hadsereg által történt ostromoltatása alatt való viselkedésére vonatkoznak s amelyeket ezen folyóirat olvasói elé terjeszték.

Miután az 56. számban (jul. 11-ikéről) »Buda és Pest városok leírása és vázlata« közöltetett, ahol a tervezeten C) alatt a »vizi- vagy zsidóváros« ²⁾ is meg van jelölve, a 62. számban (aug. 1-éről) Bécsből jelentik jul. 30-án, hogy az ostromoltak semmit sem mulasztanak el s folytonos ágyúzással a puskaport nem kimélik. S ezen resistenciánál a zsidók nagyon is kooperálnak. A 64. számban. (aug. 8) találunk aug. 6-áról kelt bécsi jelentést, hogy »a zsidók, kik nagy tömegben gazdag kincscsel vannak Budán, a törökök mellett minden képzelhető ellenállást fejtenek ki.« A köv. 65-ik számban (aug. 12-ről) is jelentik Linzből aug. 12-én: »Magyarországból hallatszik, hogy Buda előtt igen véres fejek vannak, mert az ostrom alatt levők, *(különösen a zsidók)*, keményen ellentállanak, amennyiben azok igen gazdagok és nem szívesen válnának meg vagyonuktól.« Ugyanígy szól 66. számában (aug. 15) az Elbstrohmból kelt közlemény, hogy a »zsidók és törökök mint kétségbeesett emberek védelmeznek, mert állami jogaikat és javaikat védik«; ellenben a 68-ik számában (aug. 22) van egy szintén »Elbstrohm«-ból kelt aznapról szóló hír, mely szerint a zsidók a táborba küldött férfiak által kéretik a lotharingiai herceget, hogy »kimélje meg a város elfoglalásakor embereiket a kifosztástól s ők adnak neki tiszteletük jeléül hat tonna aranyat.« A köv. 69. számban (aug. 26) két jelentésre akadunk a budai zsidók magatartására vonatkozólag. Az egyik szerint »az ostromoltak, különösen a zsidók, akik nagy gazdagságukat védik, kemény ellenállást fejtenek ki,« sőt arra is kiterjed a jelentés, hogy »egy bizonyos zsidó fizeti az egész garnizont és lelkesíti a törököket.« E szám másik híre szerint, mely Bécsben, aug. 24-én kelt — míg az első jelentés Donaustrohm, aug. 25-éről való — a zsidók Budán azt ajánlották, hogyha a garnizon a felszabadításig

¹⁾ Kaufmann D. Die Erstürmung Ofens u. ihre Vorgeschichte sth., Trier, 1895., 24. l.

²⁾ Kaufmann ibid. 35. l.

tartja magát és hű marad a portához, úgy nemcsak a garnizon költségeit fizetik, hanem évente 30.000 forintot hajlandók fizetni.« A 70-ik szám (aug. 27) Bécsből jelenti, (aug. 30-áról!) hogy Budán már csak 3000 harczképes egyén van, akiket azonban a zsidók és a rácok (törökországi gazdag kereskedők) nagy ajándékokkal a további védelemre lelkesítenek. Ezenkívül hírül hozza, hogy »a lotharingiai herczeg megizente a budai zsidóknak, hogyha nem teszik le fegyvereiket és a törököket további kitartásra buzdítanak, a császár Ő Felsége el van határozva, hogy az összes zsidókat valamennyi örökös tartományából kiüzze és elpusztítsa.« A 82-ik számban (ökt. 10) találjuk azon hírt, hogy »egy foglyul esett zsidó megerősíti, hogy az ostromoltaknak eleségben és készletben nagy hiányuk van s egy font lóhus ára 6 garas¹⁾ s így az erősség nem igen tarthatja már magát sokáig.«

Mint ismeretes, Buda ostroma 1684-ben a császári sereg visszavonulása folytán véget ért és csak 1686. szept. 2-án hullott le erről a várról a félhold.

Megjegyzendő, hogy egy másik »Nordischer Mercur« cz. ujságban, mely szintén megvan az itteni városi könyvtárban (S. A. XIII. Ab)²⁾ az 1685. évfolyam 58-ik számában van egy hír az érsekujvári erősségre vonatkozólag, amely szerint »Oppenheimernek,³⁾ a zsidók fejének (Bécsben) megparancsoltatott, hogy vásároljon 1000 rőf durva vásznat, amellyel különféle dolgokat, mint pl. zsákokat és más efféléket, a támadásnál szükséges dolgokat készítsen, amiről Olmützba kellett írnia.« Érsekujvár erőssége ez év (1685) aug. 19-én került a császáriak kezére.

Hildesheim.

DR. LEVINSKY A.

¹⁾ Az akkori budai drágaságról l. Kaufmann i. h. 35. és מנלה אובין (héber rész) 13. lap.

²⁾ Az 1685. 88., 93. évfolyamok vannak meg. V. ö. Feldhaus i. h. 57. lap.

³⁾ Ez Oppenheimer Samuel. L. The Jewish Encyclop. IX. 419. (arczképével.) Az ttani »bibliografia« kiegészítendő a következőkkel: Kaufmann Samson Wertheimer 1, s köv., Urkundliches stb.; továbbá Löwenstein, Geschichte der Juden in der Kurpfalz 87. és 1. jegyz.; Levinsky, Löwenstein lapjában. »Blätter für jüd. Gesch. u. Literat.« (az »Israelit« melléklete) 2. évf., 63. l., 6. jegyz.

PÓTLÁSOK »LANDAU EZÉKIEL« CZIKKEMHEZ.

»Landau Ezékiel« prágai fő rabbival levelezésben állott magyar rabbikról szóló értekezésem bevezetésében (Magyar-Zsidó Szemle XXII. 298—343.) az érdeklődők pótlásait kértem, mivel csak nyomtatott könyvek és nem írásbeli feljegyzések vagy szójhagyomány alapján dolgoztam. Kérésemnek eleget tett Stein Mayer nagyszombati főrabbi a folyóiratában (Magyar Rabbik II. 43. l.). Azzal az örvendetes kijelentéssel kezdi, hogy a pótlások egy teljesen új munkát képeznének. Nagyon várjuk e munkát, mert a XVIII. század másik felében élt magyar rabbikra új fényt van hivatva deríteni, csupán azt engedje remélnünk, hogy e munka sokkal rendszeresebben s kezelhetőbben lesz megírva a folyóiratánál.

A M.-Zs. Sz. i. h. 311. lapján megjegyeztem, hogy Landau-nak 1785-ben Deutschhoz intézett levele az utóbbit úgy nevezi יִיִק וְחָכָם. Mivel ez utóbbi kifejezéssel a talmud (Kiddusin 32. b.) az ősz embernek diametrális ellentétét jelzi, föltettem, hogy Deutsch akkor legfeljebb 22—24 éves lehetett s megjegyeztem, hogy St. szerint 1755-ben született s így akkor 30 éves lévén, a fenn írt megnevezés egy kissé furcsa. St. most azt hozza fel ez ellen, hogy a bibliai Józsefet is a bölcsek harmincz éves korában »években ifjúnak s a bölcsességben öregnek« neveznek. De ha az aggadikus vonatkoztatásokból akar czáfolni, akkor Kohelet 4. fejezetének 14. verséből, melyet a midrás Józsefre és Faraóra vonatkoztat, azt is bizonyíthatta volna, hogy a 30 éves ember »gyermek.«

Sokkal fontosabb az a kijelentése, hogy Deutsch születési évét apjának feljegyzéseiből tudja s nem ugyan 1755-ben, hanem 1756 marchesvan hónapjában született. Most már kíváncsiak vagyunk, mi is áll ama régi feljegyzésekben. Mert Frankfurter Arje sirköve szerint (II. évf. 36. l.) י"ט טבת תצ"ו halt meg, ezt St. 1736. évre számítja át. R. Ábrahám Dávid oroszvári rabbi halálzási napja (I. évf. 34. l.) ה' שבט תקנ"ג [sic], ami szerinte 1835-ben történt. Pserhoffer Ábrahám (I. 35. l.) elhunyt (מרחשון תרכ"ט) szerint e 1869-ben van. Az első száma a folyóiratának nincs kezemnél, de arra emlékszem, hogy Ábrahám munkácsi rabbinak elhalálzását המתה לחסדו egy évtizeddel előbbre teszi. Tehát, ha Deutsch születésnapja meg-

van pontosan, akkor ez oly »hagyomány, melyet el kell fogadnunk, de ha csak következtetés, akkor lehet fölötte vitatkozni.«

Schnitzer komáromi főrabbi megemlékezik (Oesterreichische Wochenschrift 1905.) arról, hogy Deutsch Dávid napjait a szerdahelyiek elkeserítették s azért ott hagyta őket. Ez az akkori időkben nem szokatlan jelenség, legfeljebb a községekre vet árnyékot, hisz Asch Méirnek napjait sem igyekeztek a gyarmatiak megédesíteni. St. ezt a dolgot kiméleletből Deutsch Dávid megszökésének nevezi s alaptalannak mondja minden indokolás nélkül. A kétségbevonás azonban nem érvelés, különösen történeti anekdotáknál nem. Így pl. én a Chaszam Szófer és Deutsch közötti apróságokat, melyeket St. elbeszél, Broda Hirschről hallottam elbeszélni, aki a Pozsonyhoz közeli Köpcsényben lakott. Schnitzernek egyáltalában nincsen történelmi hitele St. előtt. Előbbi szólván elődeiről, felemlíti Ábrahám Freistadtot, aki 1805-től 1830-ig működött. Ez az idő kevés neki s ezért írja: (II. évf. 18. l.) »Abrahám Pressburger komáromi rabbi . . . harmincz éven át viselte a rabbihivatalt«. Vajjon nevezték-e Pressburgernek, a forrás kimutatásából kivenni nem lehetett, mert például Sivasz Czion 78. sz. csupán az van: »Ábrahám אברהם« azaz Freistadt, de a komáromi főrabbi bizonyára jól van informálva elődeinek működési éveiről.

St. máskor is meghosszabbítja ügyszeretetből a rabbik működési éveit. Így Tannenbaum Ábrahám kereszturi rabbiról azt mondja, hogy 1780-tól 1815-ig működött mint rabbi (I. 34. l.), holott 1785-ben még Landau Eliezer volt ott, azután következett Wahrman Izrael s csak utána Tannenbaum (M. Zs. Sz. XXII. 317 l.) A N. B.-ban (II. C. 19.) említve egy Mendel lizskai rabbi. Erre azt jegyeztem meg (Sz. i. h. 318 l.), hogy nem a magyar község értendő alatta, hanem valószínűleg olvasni kell Lissát. St. ezt a rabbit Magyarországnak reklamálja. Ugyanaz a tiszteletreméltó magyarosítási vágy tűnik ki folyóiratának több helyén. Így pl. említve van a N. B.-ban (I. B. 42.) egy Arje Löb rabbi, kinek működési helye ארז. St. ebből Zborót csinál s megteszi magyar rabbinak (II. 36). Aki azonban belenéz a döntvénybe, menten látja, hogy ארז azaz Zbaraz nevű galicziai helységről van szó. Ép oly kétséges előttem Galgócznak tulságos szerepeltetése. A pesti dajjanak Oppenheim Simonnak apósa, Galgóczon működött (I. 33. l.)

A már említett Ábrahám Pressburger ugyanitt született (II. 18. l.) Áron Holits itt látott napvilágot (II. 52.) Az általa idézett könyvekből pedig egyáltalában nem világlik ki, hogy itt Galgóczról volna szó. Egyéb bizonyítékok híján a névből nem lehet itélni, különben ugy járunk, mint azok kik a zsidó irodalomban előforduló »hagar« szóból Magyarországra kerestek és találtak vonatkozást. Vagy nem kétséges-e az ő azonosítása נ"ט = Nagy Szombat (I. 57.), holott jelentheti ezenkívül még a csehországi Turnau-t, a galicziai Tarnow-ot, a bulgár Tirnowa-t. De térjünk vissza Galgóczra. Hogy Oppenheim Löb Galgóczon működött, ez azon alapszik, hogy unokája Har Eval munkájának 8. lapján azt írja nagyatyjáról נ"ט דק"ק פרי"י שדמט. Ez lehet az ilyenű morva város is, s tekintve azt, hogy Simon Krumau-ban született, tehát morvaországi volt, sokkal valószínűbb is. — Pressburgerről sem tudjuk, vajjon Galgóczon született-e. De nagyapja, Menachem, kineveztetik tábori, tučapi, bechini rabbinak, (Zichron Jehuda, 4 b) Freistadt-ban fekszik, ami megint nem jelenthet Galgóczot. Vagy ott van R. Menachem eltemetve?

Áron Holits himiliás könyvének bevezetésében elmondja Kallir Eleasar kolini rabbi, hogy évekkel ezelőtt átutazott נ"ט városán s beszélt R. Áronnal. Tekintve azonban, hogy mint szomszédja említettik a brandeisi rabbi, megint kétséges, vajjon נ"ט = Galgócz.

Hogy én a II. C. 19 és II. C. 135 alatt említett két Mendel nevű rabbit azonosítottam, ez a következőkön alapult. A második helyen a lissai gaon fiának van nevezve R. Mendel. Ez a lissai gaon (II. C. 11) Dávid Tevle lissai rabbi volt, akiről Lewin, a lissai község történetírója azt mondja »sein Blutsverwandter der Oberrabbiner von Prag R. Jecheskal Landau« (M. Zs. Sz. i. h. 318). Mivel a II. C. 19-ben az van ... מהייתי mi sem fekszik közelebb, minthogy egyazon embernek szólnak. St. azt gondolja, hogy ha már nem lehet a magyarországi Liszkát érteni alatta, akkor érteni kell a lengyelországit (T. i. Lisko). Ezt hosszasan bizonyítja. Érdekes követni érvelését. A responsum megvan Teutelbaum döntvénytárában, melynek neve nem Jismach Mose, mint ő írja, hanem Hesiv Mose. De Landaunál, illetőleg a hozzá intézett kérdésben a dolog lényegére nézve fontos körülményekről szó

sem esik, ami valószínűvé teszi azt, hogy egy mindenki által ismert esetről van szó, amelyet L.-hoz s Tb.-hoz is intéztek. Különben feltűnő volna, hogy a döntvénytár tudós kiadói észre sem vették volna a kérdés azonosságát. Abból, hogy T.-hoz fordul, ki Olasz-Liszka közelében működött, St. azt szeretné következtetni, hogy R. Mendel Magyarországon volt. Csakhogy a responsum elején ott díszlik a nagy czímzés, mely R. Móset, a sieniai rabbit dicsőíti. Majd elmondja, hogy Olasz-Liszka milyen híres volt a század elején. Rappaport is dicsőíti és 1805-ben ott élt tudós rabbija Prisker Menachem. Itt megint az a baj, hogy a Hesiv Móse 48 száma, melyben Rappaport szerepel, 1805-ben íródott s intézve van a Galicziában működő Tb.-hoz, tehát nem is magyarországi községről volna szó. Adhuc sub iudice lis est.

St. azt is említi »Bodrogkeresztúron 1782-ben meghalt R. Chajjim; elődje London Eliezer.« Ha tényleg akkor halt meg, úgy London az utódja volt, nem elődje. Egy későbbi keresztúri rabbiról Glanz Hirschról azt mondja, hogy Teutelbaum unokája. A döntvénytár 72 és 103 számaiban azonban az van היתנו tehát veje volt.

Az oroszvári rabbik közül felsoroltam egyet, aki Pinchasz Horovitz rokona (327 l.). Hogy »chaszno di bé neszio« vót jelent, azt én is tudtam, de mivel Horovitz ilyen nevű vejére nem akadtam, s az említett rabbinak a nevét sem állapíthattam meg, csak jelezni akartam a rokonságot az ismertebb Haflo szerzőjére való vonatkoztatással, mert hisz apósa nem is Pinchasz volt, hanem testvére Smelka Horovitz.

A 322. laphoz azt jegyzi meg: »Glogau Rafael fia volt Michael rabbinak s mint rabbi helyettes követte őt.« Ez nem lehetséges. Mert Asch Méir 10 éves korában tanult R. Rafaelnél (Zichron Jehuda bev.) s amikor Michael volt a rabbi, akkor Asch Méir Baján működött s így legfeljebb R. Aser követte, de helyesen mondja, hogy a rohonczi Áron nem volt soha Trencsénben s azért a 320. lap 19—21. sora törlendő, a 322. l. utolsó sorában olvasandó Méir Eisenstadt fia Benjamin, a 329. l. 5. jegyzetében olvasandó Spitz Méir.

Itt jegyzem meg utólagosan, hogy Aser Lemil approbálja (321. l. 4. jegyzet) a következő könyveket: ז"ע יעקב (Fürth 1775) יהל שלמה (Livorno 1786) א"ץ צבי (Prága 1786). Utóbbi

aláírta R. Jeremias nagymartoni rabbi (314. l.) és Kallir Eleasar (304. l. 4. j.) Utóbbi még Rohonczon approbálja עיללות הנצ"י (Livorno 1779) könyvet. Kallirt említi Szántó (Kalender für Israeliten, Bécs 1867, 274. l.) a következő anekdotában: Landau Ezékiel fia utazást tett s hazatérve a Kallirtól hallott igen éles elméjü magyarázatot elmondotta apjának. Ez arrogancia részedről — mondja nevetve az apja — ha te ily kitünő dolgon nem követsz el plágiumot s nem mondod el saját nevedben, mily kiválóaknak kell akkor tartanod saját szellemi termékeidet.

A függelékben felsoroltam egy Bia בי"א nevi községet s mivel nagyon hasonlít a pestmegyei községhez, kérdőjelet tettem melléje. Mint utólag látom, joggal. Bia ugyanis Neu-bydschow cseh várost jelenti. (Jüd. Centralblatt, VII., 40.)

Bloch Isachar (335. l.) állomáshelyeinek elseje א"ינין = Eiwánovitz, Boskovitz-on is működött, de Szenicz után, nem mint Brüll írja Szenicz előtt (Ben Ch. V. 319), hanem mint Kaufmann helyesen megjegyzi (Monatschrift 1893. 379. l.) Mandl Bernát szíves közlése szerint Stuppava József szeniczi rabbi 1776-ban halt meg s így Bloch elődje volt. Bloch Boskovitzben egy aggadikus könyvet approbált, a címére nem emlékszem. Hogy mennyi egyenetlenséggel kellett megküzdenie Boskovitzban, arról szól a Jewish Encyclopedia III. 328.

Budapest.

DR. RICHTMANN MÓZES.

HELYREIGAZÍTÁSOK.

Dr. Löw Immanuel szegedi főrabbitól vettük a következő megjegyzéseket: M.-Zs. Sz. 1905. évf. 299. l. 7. sor nem Back Izrael, hanem *Bak Hirsch!*, mint a 336. old. Hirs. — 347. l. téglá helyett vályog, mert így a másol hamis. A téglá nem foszlik szét a vízben s a vakolat jobban fogja, mint a követ. — 349. l. אלה אני אומר לכם így nem lehet formulázni, hanem ואני אב"ל.

FOLKLORE.

ZSIDÓ SZOKÁSOK, KÖZMONDÁSOK ÉS SZÓLAMOK.

Áfikajmon. A gyermekeknek a széder-estén való ébrentartását az áfikajmon is elősegíti; nem az ő anyagával — liszt és víz nem stimulantiák, mint például coffein vagy thein — de igenis az ő ellopásával, elrejtésével. A szédernek jáchác nevű fázisakor a családfő az áfikajmonnak szánt máczét valami alkalmas szövetbe legtöbbször vétába (serviette) göngyölgeti és háta mögé dugja, hogy onnét — lopják el. A gyermekek közül hol az egyik, hol a másik ott settenkedik a rejtekhely körül, míg egyiküknek leginkább valamelyik süldő leánykának (Backfisch), sikerült az áfikajmont elcsenni. Az érdeklődés feszültségének evvel még nincs vége; a lopás sikerülte nemcsak nem lohasztotta, inkább fokozta azt. A »bűncselekmény szellemi auctora«, a mama már eleve felbujtogatta kedves csemetéit arra, hogy a vacsora vége felé nagy zavarban lesz a családfő, ha a »gondosan« elrejtett áfikajmont, a széderlakomát befejező máczeadagot, nem találja majd helyén; hogy ilyenkor a megszorult papáktól vagyonukhoz mért váltságdíj-igéreteket: ékszer, tolettet, szivart, ponylovat, készpénzt, manapság gyakran körutazást és talán már automobilt is kiprélhetni, kialkudhatni. Az élelmes tolvaj a vergődő családfőn megkönyörül, a váltság díjára nézve létrejön az egyezkedés és bár nem azonnal, de csakhamar megkapja a sarczot és pedig nemcsak ő egyedül, mert vigasz-ajándékokat kapnak még a »felbujtogató« mama, valamint a többi »bűnrészes« és »bűnpártoló« is.

Én ad normam »vásárfia« de nem ad normam »krisztkindli« az efféle ajándékok jó magyaros neve gyanánt ajánlanám a »széderfia« szót. Az ilyen széderfia-osztogatásnak szemtanuja, sőt részese voltam magam is 1865-ben Pozsonyban néhai nagybátyámnak a

»kszáv Szajfernek« ל"י széderjénél. Az asztal fehéreneműje és a különféle ezüstitárgyak majdnem mindegyike Izrael valamelyik nagyjának ereklyéje. Nekem a »Thümim« (Eibenschütz Jonathan), asztalszomszédomnak a »Pné Jesüe« ezüst serlege volt kijelölve. »Valamelyiktek cserélje ki serlegét egy távolabbi asztaltársáéval, nehogy a széder hangulata elromolják — így szellemeskedett jó kedvében nagybátyám — mert — a nevezettek egykori antagonismusára czélozva úgymond — ezek képesek még ma is és itt is hajbakapni egymással«. Míg a nagy rabbi a széderasztalon végig járatta szemlélését, azalatt gyermekei és vendégei az asztal körüli székek támláiról és ülőhelyeiről félrehordták a nékiek, kinek-kinek a székére, odarakott vagy aggatott széderfiát. A támlákon a nyári új ruhák kerültek el vagy csüngtek, a szék ülőhelyein csomagokban, katulyákban carubbék (itt csak nem nevezhetem Szent János kenyérének?!) mandola, mogyoró és egyéb édességek persze פסח ל, dohány, szivarok és cigaretták. Úgy tudom, rajnamelléki szokás, melyet nagybátyám apja a »Chászám Szajfer« hozhatott magával majnai Frankfurtból.

Nem mindenki eszi meg afikajmon-adagját egészen. Sokan félretesznek belőle egy darabkát és azt valamelyik ruhadarabjuk zsebében vagy bélésének csücskében hordozgatják magukkal talizmán gyanánt. Olyik házban az óratokban, valamelyik héber könyvben, szekrényben tartogatják. Olyik házban pedig vagy a mizrach-tábla, vagy a jórczeit-tábla szegére aggatják az átlyukasztott afikajmon-maradékot; akár a katolikusok, kik a rekettye-fűzről — többnyire a salix caprea-ról, imitt-amott az arbuscula, a daphnoides, a myrtilloides, a repens vagy viminalis salixfajokról szedett és virágvasárnapkor megszentelt barkavesszőcskéket a jövő év virágvasárnapjáig folyton ott tartogatják valamelyik szentjük képe vagy a szenteltvíz-tartány felett vagy mellett. Ezek a barkát, azok az afikajmont tartják villámhárítónak.

Mikor a mult XIX. század ötvenes éveinek elején »Mónis« a miskolczi zsidó hitközség »nemzeti iskolájának« szolgája a csengeri csodarabbit, Rabbi Áncsel Óser Jungreist felkereste, hogy tőle feleségének meddőségét megszüntető tanácsot, segítséget — hony soit qu mal y pense! az asszonyt otthon hagyta — kérjen, akkor neki ez a rabbi adott egy kmé-et, amit felesége viseljen; felírt neki néhány zsoltárt, olyat amit csak ő, olyat,

amit csak az asszony és olyat, amit mindketten fogjanak imádásaik közé és adott neki készen néhány porocskát az asszony részére azon megjegyzéssel, hogy ha van házukban áfikajmonmaradék, akkor törjék azt igen finomra és mindenik porocskába keverjenek belőle egy-egy csipetnyit, ha nincs, akkor az utolsó porocskával várjanak a jövő áfikajmonra.

*

Vegetarismus. Carnivorismus. A karaiták és sokan a chaszidim közül délelőtt soha húst nem esznek és délután is lehetőleg estefelé csak keveset. Ők betü szerint magyarázzák az Exodus XVI. 12 versét:

בין הערבים תאכלו בשר
ובבקר תשבועו להם

A kenyérrel, vegetabiliákkal délelőtt jól laknak, húsból estefelé esznek.

*

Sólet (csólent, Schalet) »Éden kertnek csábos étke! Falatjaiddal egybevetve ördögmoslék, ördögtrágya, Hellasz minden stenének nagyhírű ambróziája. Égi étel, melyet hogy miképen főznek, Isten megtanította Mózeset fönn a Szináj szent hegyén«. Így énekli meg Heine a zsidóság ezen nemzetközivé fejlődött szombati eledelét az ő Prinzessin Sabbath-jában, melyet nem tudom hányadszor olvasok most, de ez egyszer magyarul Bodrogh Pál úr fordításában. A sólet főzését Heine poetica licentiája Istentől taníttatja, én azonban — si parva licet componere magnis — nem; én következő soraimmal nem azt szándékozom közölni, miképen főzik ezen közkedveltségnek örvendő zamatos ételt, hanem az ellene imitt-amott támasztott aggályt és nevezetét.

Az Exodus XVI. 23. és XXXV. 3. versekből, de egyébinen is megállapíttatván a szombati tüzelés, sütés, főzés tilalma, a karaiták nem is gyujtanak péntek este semmi világitót, nem fűtenek, nem sűtnek, nem főznek. Másképen cselekszünk mi, kiknek a rabbinizmus az ő magyarázatával amott szigorította, imitt enyhítette a thóra parancsait, illetve tilalmait melyeket egyébiránt leghathatósabbán módosított az élet, a már ősidőktől zsarnoknak nevezett szokás, az usus tyrannus. Felkérem a nyájas olvasót: nézzen be egyszer a fővárosban

annak túlnyomólag zsidólakta utczáiban, valamelyik pénteken estefelé olyan sütőhelyiségbe, ahol sóletet »zeczolnak«, be-
rakosgatnak a lege artis fűtött kemenczékbe. A jelen zsidó
évben nálunk deczember 22-én és 29-én volt a szombat leg-
korábbi beállta délután 4 órakor, június 15-én, 22-én és 29-én,
július 6-án, 13-án és 20-án lesz a legkésőbbi beállta délután
7 óra 50 perczkor. Toldjuk meg ezen délutáni időpontokat,
amikorra a péntek esti istentisztelet kezdete van kitűzve, még
40—40 perczczel, melyet a hétköznapi minchának, a 95—99.
és 29. számú hat zsoltárnak és a »lchó dajdi«-nak osztunk,
elértük a 92-ik zsoltárt, mely valamint utána a 93-ik a kán-
tortól is reczitáltatván, újabb 10 perczig tartott. A fenti téli
pénteken délután 4 óra 50 perczkor, a nyáriakon pedig 8 óra
40 perczkor a szombat beállta már minden kétségen felüli;
de a sólet megfőtte sehogysem az. Hogy is főhetett meg a
szombat beállta előtt, mikor később került a kemenczébe, mint
gazdája a zsinagógába? De még a legkorábban a kemenczébe
került edények tartalma sem főhetett meg 4 óra 50, illetve
8 óra 40 előtt, mert a zárórát, amikor a kemenczét betapasztják,
későre halasztják; már pedig a főzés tulajdonképeni folyamatja
csakis ekkor veszi kezdetét. Száz szónak is egy a vége: a sólet
a szombat beállta előtt nincs megfőve, már különben is hosszabb
tartamú főzést igénylő alkatrészeinél — hús, velős csontok,
bab vagy borsó — fogva sem. Rituális állapota olyan pati
posse-féle. Aki tehát teljes megnyugvást akart arra nézve,
hogy szombaton főtt ételt ne egyék, az a még pénteken már
megfőtt ételt tette el magának mégis úgy, hogy lehetőleg
melegen kaphassa. Így cselekedtek a középkor legszigorúbb
vallásosságú zsidói, a lotharingiaiak és a provençalok. A pénteken
teljesen kész ételeiket ágyakba rakosgatták és tehetségük szerint
mentől több és rosszabb hővezető anyagokkal takargatták be.
Ebből a meleg ágyból, *chaud lit* (olvasd só li) eredt a par
excellence szombati ételnek a neve.

Jellemző a sólet egy szokásos inkább kísérőjének, mint
váfajának a neve is, a *gánev*-é. Gyakran a sólet közé egy
félíg száraz lisztkeverékből készült tölteléket tesznek, hadd szíjja
magába a sólet fölös zsiradékát, úgyszólván lopjon belőle ma-
gának; aki lop az tolvaj, ennek zsidó neve pedig *ganev*. Már
a sólet egy másik váfajának, a borsosnak vagy édesnek —

pészachkor máczeszből — készült *kügel* nevének etymológiája nem oly egyszerű. Nem kugli az, hiszen nem gömb- vagy golyó-alakú, hanem magyarul kúp, mert a *kügel* nem a *Kugel*=golyó de igenis a *Kegel*=kúp argotja, amint a fazékból csonka kúp alakjában kerül ki a *kügel*. A *kügel* egy inkább tréfás leszarmaztatásának voltam fültanuja szabadság-harczunk idejekor Miskolczon. Öregapámnak, Fischmann Mózes főrabbinak, Schiller (Szineszi) eperjesi rabbinak, Heilprin Mihálynak és még számos vendégnek, a nagytudományú öreg Heilprin következőleg magyarázta a *kügel* szót. Innen ered *k'igel*=mint a piócza=mint a nadály, mert úgy tartják a litván gourmetek, a *kügel* akkor tökéletes, ha színének árnyalatai olyanok mint a pióczái. Aki most még az iránt is érdeklődik, hogy a sólet hogyan és miből készül, annak nem szakácskönyveket ajánlok, de igenis azt: Olvassa az 1895 január 9-én és 12-én kelt »Pesti Hirlap« szerkesztői üzeneteit.

*

Tküfe fervórnen, Sicz ausz desz vászer. Aboth III. 23 alatt Rabbi Eleázár ben Chismá szerint a *tküfék* vagyis a csillagászat és a mértan a kinninnel és niddával szemben, melyek a háláchá lényegét képezik, a bölcsességnek csak afféle peripheriái. Én itt a *tküfének* csak peripheriáját érintem, lényegébe azonban hatolni nem szándékozom, de nem is tudnék; nem ismerem a *tküfének* az ünnepeink meghatározása körül volt és ma is fennforgó mérvadását; nem hallottam semmit a hozzá fűződő kaballisztikumokról sem, csak arra emlékszem, hogy régibb zsidó községekben, in specie ghettókban, évente négyszer hangzik az »utczában« a »*tküfe fervórnen*« elrikkantása a hitközség valamelyik »domestik«-je szájából. Azt is tudom, hogy némely hitközségben a *tküfét* az almemorról élő szóval hirdették az istentisztelet végeztével hazamenő híveknek egyebekkel, például zócherre, váchnáchtra való meghívással együtt. Máshol pedig kifüggesztették a zsinagóga pólesnek nevezett előcsarnoka fekete táblájára. A most folyó zsidó évben 1905 október 27-ére és 1906 január 6-ra esett, április 8-ra és július 15-re esnek majd a *tküfék*, melyeknek az a rossz hírük, hogy az égből vagy világürből akkor vércseppek hullanak víztartányainkba. Ezen vércseppek ellen az illető tartányok, edények betakarásával és a minden varázslattól immunissá mentesítő vassal t. i.

vasdaraboknak, vastárgyaknak a vízbe helyezésével védekeznek azok — akik védekeznek, de a vizet nem kell kiönteniök.

Kiöntögetik azonban a vizet mindmégannyiszor, valahányszor a »mesz miczve« vagy a »sicz ausz desz vaszer« hangzik el az »utczában« vagy portájuk előtt. Ilyenkor az utca valamelyik házában haláleset fordult elő és — a számos hívőkkel dicsekedhető babona szerint — a halál angyala a szomszédság valamelyik víztartányában mosta le öldöklő kardjáról a vér nyomait.

Annak magyarázata, hogy miért nem kell kiönteni a tküfevéres vizet — ami vízhiányos helységeekben a híveket kellemtelenségtől kiméli meg — és miért kell kiönteni a vizet a fenn előadott másik esetben, szembeötlően világos. A tküfét a »baj« bekövetkezte előtt hirdetik, lehet a vizet »fervórnolni«; a másik esetben a »bajt« csak annak megtörténte után hirdetik, mikor már nem lehet ellene praeventive védekezni.

*

Körömnyírás. Tisztasági célból azt tartja a zsidó hagyományos szokás, hogy aki keze ujjai, lába ujjai körmeit lenyírja, az eltávolított körömszeleteket tartsa együtt, égesse el és valahogy ne dobja el azokat. Az elégetéssel némi kegyelet tanusíttassék oly hulladékok iránt, melyek a testnek azon részeivel voltak összenőve, melyek miczvétet gyakoroltak, így például a kezek a cziczeszt tekergették ujjaikra és a tfilin szíját viselték, a thóra pergamenjét és hengerfogantyuit érintették, alamizsnát osztogattak stb., lábaikon pedig Isten házába járogattak a hívek. A tisztaság érdekében, esetleges fertőző contagiumok meggátolása céljából, még a babonás ijesztgetésekhez is folyamodtak őseink. Avval fenyegetőztek ugyanis, hogy aki körömnyíráskor a hulladékokat nem szedi össze, el nem égeti, annak majd vissza kell jönnie értük a másik világból. Ezen sanctióhoz fűződik a mult XIX. század közepének következő adomája: Kitseer Victor pozsonyi »eretnek«, a Geist des Talmud szerzője, a bécsi Burgszínházban körmeit nyirogatja és a pallóra ejtegeti a hulladékokat. Szomszédaitól ezen viselkedéseért kérdőre vonatván, imígyen mentegetődzik »Nem tettem nevetlenségből, csakis theatromaniából. Annyira bolondja vagyok a színháznak és különösen a Burg-nak, hogy még a másvilágból is ide visszajönni szeretnék; hogy ezt tennem muszáj is legyen, a pallóra hánytam körmeim hulladékát. Majd eljövök értük.«

Hagada vulgo Góde של דודס. Csak néhány nappal jelen második évnegyedi füzet megjelenése után, április 9-én, hétfőn tartjuk az első széder-estei ünnepséget. Az asztalon, ha számosan ülnek körülte, számosak a gódék is, melyek régiebbek, újabbak, különféle rétüek és többnyire képekkel illusztráltak a czélból, hogy a gyermekekben érdeklődést keltsenek a peszach iránt és hogy ébren tartsák őket a széder-estén. Hát bizony ezek az illusztrációk nagyon is rudimentalis fametszetek. Tudjuk, tudjuk, hogy azon árért, melyért az efféle gódék adatnak vétetnek, nem igen követelhetni holmi műbecscsel bíró illusztrációkat; de igen elvárhatni annyit legalább, hogy a gódék kiadói számoljanak immár a sokszorosító művészet mai minővöltával is és cseréljék ki újabbakkal az ő kopott clichéiket, melyek közül egyet többé ne alkalmazzanak az ő mai conceptiójában. Azt a különféle editiókban azonos képet értem, mely a hárfás Dávid királyt ábrázolja térdelve és mintegy glorificálva a vele szemben sugárzó naptól, melynek korongjában, a különféle gódékban azonos sajtóhibával t. i. ך helyett ך-el, olvashatni e két szót: יהוה הקדוש. Hát kérem szépen! Tessenek csak elhagyni azt a »szent lelket«, melyhez nekünk semmi közünk, akár a nap korongjában akár galamb alakjában kinálkozik; hagyjuk ott »harmadiknak a fiu mellett« és elégedjünk meg apánkkal, királyunkkal, aki ך egyetlenegy. Ha jól tudom, akkor a zsidóság csak egyetlenegy alakjának volt némi gloriolája és pedig az Exodus XXXIV. 29—35. szerint, Mózesnek.

Áttérek most némely gódnak fordítására. Elöttem egy nem is nagyon régi, egy 1868-ban megjelent nagy negyedretű úgynevezett álsichgóde, melynek 46. és 47. lapjain következők is foglaltatnak a héber álfábétnek sorrendjében.

Állmechtiger Gátt nun bau dájnen tempel síróh. álzó sír. und álzó báld in unzeren tágen síróh. Ja síróh. Nun bau, nun bau dájn tempel síróh. (Most következik 21 jelző és mindegyik után Gátt, mely nevet én csak az első és az utolsó után irok ide). Bármhercziger Gátt, grószter, démütiger, hajcher, verdiger, zíszer, chéniser, tauglicher, jidiser, prechtiger, lebendiger, mechtiger, námháftiger, zenftiger, éviger, furchtbárer, czímlicher, kéniglicher, rájcher, séner, trajsztháftiger Gátt. Du biszt Gátt und kájner mer. Valóságos חונה מלולא megbotránkoztató nevetség, miféle tarka-barka, szedett-vedett epi-

theta ornantiákkal járul ezen góde jargonistája Isten szent neve elé; csakis alfabétikus systemája kedvéért? Oh nem! Még ez sem sikerül neki a ם helyén levő »prechtiger« tanusága szerint.

Azt hinné az ember, hogy ez a góde valahol Lwow-ban, Varsóban, Vlnában, Minszkben, Zolkievban jelent meg?! Oh nem! Pesten, bei M. E. Löwy's Sohn. Czime מעלה בית הורין.

Ad vocem חוכא! Ezen chüche szótól ered a jargon következő két kifejezése és pedig chacheczen = csufondárosan haczagni, gechachecz = csufondáros kaczagás.

Ide iktatok néhány közmondást a góde köréből.

X. gebt vósz men pészach asz den glóz várft. (Fösvény.)

Pürem iz e móg, pészach iz e müz.

Ví kümt Hómen in de mánistáne?

X. chezsþent ví de dráj rebónem in de góde. (Vigyázat!

X. dupla krétával számol. Onnan ered, hogy R. Jósze, R. Eliezer és R. Akiba az egyiptomi és a vörös tengeri csapásokat sokszorozzák.)

Af cherajszesz brauchen, ájnmáchen, aufhében. (Haszontalan tárgy. Kell a fenének!)

Fün frád zen fáczen dájenüsz ách nit e szách, fún lád iz sajn ane iber dájénü.

X. hat bekümen slek vagy mákesz dájénü.

Glaczt án ón ví der támm in de góde.

Ákerát e zaj stén ze in de góde. (Ha a játékos rossz kártyát kap, úgy is mondja: Nit emól in de góde stén ze e zaj t. i. a különféle csapások).

Lád ligen af X. dé stén nit in de góde.

Erczélt ám e gáncze chádgdádje.

Dü kenszt (ze kennen) jeczt essen gezájertesz ader üngezájertesz = válogathatsz vagy válogathattok.

*

Allesz hászt e béged. Mi mindent tekintenek ruhának?! Mi minden szerepel ruha gyanánt?! A talmud a ruha fogalmának megállapítása körül a kelmének csodálatosan kis méreteivel elégszik meg; így például ami normalis zsebkendőink jóval nagyobbak azon kelmedaraboknál, melyek a talmudban már ruha gyanánt járják. Már most, ha a hétszilvafás magát földesurnak, a szatócs kereskedőnek, a kisiparos gyárosnak tartja; ha a lugoldatot ivott szakácsnékat, utczaí verekedéseket

regisztráló reporter publiczistaként és a habilitációja óta egyetlen előadást sem tartott magántanár professor úr gyanánt szerepel; ha valamely szövetkezetcskének vezetője akár egy nagy banké, vezérigazgató úrnak szállíttatja magát; ha valamennyi vagy akármelyike ezen kicsi alakoknak nagyságoltatja magát; ha a vendéglőben egy kicsinyke filet-et beafsteak számba tálalnak a zsidó elé: akkor ez, akár tudva szavai talmudi eredetét akár mások után helyesen alkalmazva azokat, imígyen ironizál: állesz hászt e béged.

*

Dü vaszt nach älcz lüch ersájnen. Te majd igen kicsiny alakban (megczibáltan, megnyirbáltan, leszállítottan stb.) jelensz még meg. Budapesti eredetű ma országszerte használt megfenyegetése a fennhéjázó nagyzolásnak a tartalom, a vagyon, az erő hiányát pótolni akaró külsőségeknek, nekigyürkőzésnek. Ezen közmondás a mult XIX. század hetvenes éveinek elejekor származik a »Borsszem Jankó«-ból. Mikor Horn Ede (meghalt 1875 november 2-án, mint az akkori földmivelés, ipar és kereskedelmi miniszterium államtitkára és a főváros mai VII. kerületét is magában foglaló Terézváros országgyűlési képviselője) 1869 tavaszán Párisból hazajött és a Tisza Kálmántól vezetett balközéphez csatlakozott, akkor ő és illetve pártja német *napilapot* indítottak a »Neuer Freier Lloyd«-ot, melynek szerkesztője gyanánt Horn Ede szerepelt. Ez az ujság a mai »Egyetértés«-ét a »Times«, a »Temps« lapokét túlhaladó és mindamellett csak háromhasábos formátumban jelent meg; monstruositásánál fogva úgyszólván halva született. A közönség sehogy sem akarván megbarátkozni az esetlen formátummal, a N. Fr. Lloyd csakhamar változtatta alakját és a bécsi »Presse« nagyságában jelent meg, de ebben sem sokáig. Most már az ujság külalakja tetszetősebb, kezesebb volt, de más bajok keletkeztek: elszerették legjelesebb munkatársait, köztük a már akkor feltűnő és kitűnő Veiglsberg Leót; a balközépben szakadás állott be, a N. Fr. Lloyd ismételten redukálódott és nagy negyedréiben jelent meg. Ezek a gyakori vedlések és összetöpörödések váltották ki Csicseri Borsból (dr. Ágai Adolfból) ama jóslatot, mely szerint a N. Fr. Lloyd, ha a zsugorodások lejtőjén továbbad imígyen halad, csakhamar mint lüch לוח fog megjelenni. Hát a jóslott formátumig épen nem züllött Horn Ede ezen

szerencsétlen ujságja, de kevés híjával megközelítette azt, amikor oszt mint kis negyedrétaalakú *hetilap* csendesen kimult. Ágai jóslata szószerint ugyan nem teljesedett, de frappáns jellemző voltánál fogva bejutott a zsidóvilág szitkozódásai közé; mellé pedig emennek »*dü raszt nach far bagó tánczen*«, mely utóbbinak magyar származása fülbe ötlük. Az előbbit ma már a nem magyar zsidóság is reczipiálta és annak oly rétegei közt hallatszik az, melyeknek sem Hornról, sem Ágairól, sem ezeknek egykori ujságaikról még csak sejtelmük sincs.

*

Sálesüdesz báj gróf Pálffy. A pesti izraelita hitközség ülésterméből a nép közé szivárgott közmondás, melyet gyakran alkalmaznak olyanokkal szemben, kik fényes öszeköttetésekkel, a hatalmasoknál való bennfentességükkel kérkednek.

Mikor az 1860-iki októberi diplomával a magyar szabadság kissé helyreállt, akkor dr. Hirschler Ignác a pesti izraelita hitközség előljáróságának elnöke, a zsidó iskolaalap mibenléte és hovafordítása tárgyában terjedelmes memorandumot terjesztett fel a helytartótanácsához. De ennek a magyar érának alig egy év multával vége szakadván, gróf Pálffy Móríc altábornagy a megyék bizottságait feloszlatta, de a pesti izr. hitközség előljáróságát is és Hirschler helyébe Sáje Volf Schossbergert, a mai tornyai bárók öregapját nevezte ki előljárósági elnöknek. A választmánynak egyik buzgó és később számos érdemjelei után is közmondásossá vált tagja, kétszer-háromszor meginterpellálta az »aulikus rasekólt« az iskolaalap mibenléte iránt, de hiába. Schossbergertől nem bírt választ kapni. Az öreg jól tudta, hogy annak, *aki akarata érvényesítésére nézve minden hatalom nélkül szükölködik, legokosabb a quieta non movere elvének követése.* Mikor egyízben X-edszeri kérdésére sem kapott választ a kifáraszthatlan interpelláló, akkor az méltatlankodva következőleg fakadt ki: Ám jól van, majd szerzek én magamnak felvilágosítást a magasabb, a mérvadó forumnál. A jargontól épen nem idegenkedő öreg Schossberger ezen kifakadással szemben végre véget szakított begomboltóságának a következő ripozztal: »Venn men den herren fon Pózner rácht ferstét, kenn men mánen er eszt álle sábesz sálesüdesz báj zájner ekszczellencz den grófen Pálffy.« Tableau!

Budapest.

VADÁSZ EDE.

IRODALOM.

ÉVKÖNYV.

(Kiadja az Izr. Magy. Irodalmi Társulat. Szerkeszti *Bánóczi József*.
1906. Budapest.)

Az idei Évkönyvben is ismeretes alakokkal találkozunk, kik mintegy levetették tudós ruházatukat, hogy a nagy közönséghez szóljanak az ő szája íze szerint.

Hol is kezdjem? Persze a szépirodalomnál, mely ez ízben figyelmünket első sorban köti le, *Ágainál* a tősgyökeres magyar humoristánál, mint mesél régi időkről, mikor még szekeren jártak az emberek, édes anyjáról, ki a kisvárosi intelligencia színelőadásaiban zsidó létének daczára részt vett, a helyi művelt körnek szivesen látott és beczézgetett vendége volt, orvos-apjának küzdelmes éveiről, vagy önön magának gyermekkori pajkos játékaikról. Költeményeken akad meg szemünk. Mózes ibn Ezra, azt hiszem a német Heine említi valahol, milyen rokonszenves poéta, mily bájosan zeng a valódi szerelemről, meghatottan búcsúzik kedvesétől, akinek kezét tőle megtagadták, de a távolban is sóhajtozik utána, felemészti a bánat, haláláról értesül, de szívének sebe nem heged. Életereje meg van törve, csak a barátság nyújt némi vigaszt és gyenge támaszt. Költő barátjainak panaszoja keservét, reményeinek meghiusulását, nekik mutatja az ősz borus hangulatát, mely kedélyét megszállta, miután az ifjuság virágzó levelei lehullottak. Lemondás tölti meg szivét, eltűnődik a sors csalfaságán, de az elcsüggedéstől megmenti Istenbe vetett bizalma, lelke a halál után »az örök fényben lel majd nyugvóhelyet«. És milyen mestere a nyelvnek e szerencsétlen poéta, a költői formák mekkora gazdagságával tűnik ki! A középkori zsidó költészetet még *Manuello* képviseli. Milyen más kedélyű ez, mint Mózes

ibn Ezra. Zsidó troubadur, szerelemről dalol, de sokszor meg is kóstonja, meghódítja a szép nőt, a rútat a gúny élével sebzi meg: »megmondták régen, előre, aki vigyáz a nőre, a csúnya egyetlen biztos őre«, megcsalt férjeket sem szán meg. Humoros, vig, pajkos és mint ma mondjuk: pikáns. Szivesebben keresi fel a poklot, mint a mennyországot. De férfi korában megkomolyodik, már csak saját nejét dicséri, az élet keservei őt sem kimélik meg, elmélázik a halálról, az ember mulandóságáról. Temetői hangulat szállja meg lantját, bolyongásnak indult elvesztvén vagyonát, öreg korára nemes pártfogóra talál, de szerelmi ömlengéseit moralizálás váltja fel. Mintha modern poétákat olvasna az ember, úgy megbűvölik ezek a nagy zsidó költők átültetései, melyeket művésziesen végeztek *Patai József* és *Gábor Ignác*, kikhez mint harmadik *Kis Arnold* csatlakozik *Juda Halevi* »Oh Czion« versével. De vannak eredeti költemények is. *Lenkei Henrik* a hős Juditról énekel, bánatáról a megmentett nép örömeivel szemben, esküvőjére készülnek rokonai, de ő a halálba menekül, mert nem akar új ellent Izraélnek szülni. Ugyancsak ő dolgozza fel Izraélnek elégületlenségét a pusztában, a keménynek és komornak látszó mesterrel, *Mózessel* szemben. Szép gondolat lüktet *Szép Ernő* versében a két (zsidó és nem zsidó) koldusról: A nyomor és az inség ledönti a válaszfalat az emberek között, a koldusból teremti meg a szeretetet. *Fehér Jenő* a poétáról mesél, aki nem dalol parancsszóra, még akkor sem, ha királynő hivogatja, míg *Sebestyén Károly* három látomásban simbolizálja a zsidóság eltérítésére való törekvést. A vándor (zsidóság) nem hódol meg a kincseket, ifju leány szerelmét és hatalmat ígérő kísérteteknek, hanem tovább indul a vértanuk útján. Megható a Mózes zsidó sorsa (*Avar Pál*). Az orosz japán háborúba indul a fia, majd zsidó zavargás támad falujában, kiűzik a vén zsidót, földönfutóvá válik, már indul bolygó útjára, mikor hirül hozzák neki, hogy odaveszett a csatában egyetlen fia, a hazáért áldozta ifju életét, míg apját a hazából kiverik. Hány ilyen tragikus eset volt Oroszországban! Végre *Varsányi Gyula* Dávid király hárfája örök alkotásáról, a zsoltárról énekel.

Bővelkedik az Évkönyv uti leírásokban. *Kelemen Adolf* beszámol jeruzsálemi útjáról, a szives fogadtatásról Kairóban és Alexandriában, mely városoknak zsidó viszonyait ismerteti,

leírja a meglátogatott szentföldi gyarmatokat, Jeruzsálem és Palesztina nevezetességeit. A szentföldre vezet *Krausz Sámuel* is, de nem a maiba, mely nagyjában sivár és pusztá, a nyomor és szegénység hazája, hanem ama Palesztinába, melyben virágzó városok, termékeny földek voltak, amikor ipar, kereskedelem és tudományos élet nagy lendületnek indult. Úgyesen használja fel a hagyományos irodalomban szétszórt adatokat és élénk vázolja a harmadik századbéli zsidó városi életet, a város külső kinézését, a bazárokat, az utczai zshivajt, a templomot és iskolát, a házi mulatságot stb. Felleptet két görög zsidót, kik szemlélve az élet változatos formáit, összehasonlítják a palesztinai viszonyokat a más országokban fennálló zsidó viszonyokkal.

Palesztinától nincs messze Konstantinápoly. Ennek zsidó viszonyairól elbeszélget *Rubinyi Mózes*, közben a multról is megemlékezve, Tudelai Benjamin leírásáról, egy V. századbéli Sára nevű zsidó költőnőről, II. Mahmud szultánnak Carmona nevű bankárjáról, akinek mint annyi más török nagynak, a selyemzsínor jutott osztályrészül, a rhodosi vérvádról és a szultán fermánjáról, mely a zsidó alattvalókat a jövőre minden a vérvádból kifolyó erőszakoskodástól megvédi. Ámde Marokkóig nem jut el a padisa hatalmas szava. Ott még most is irtózatos a zsidók helyzete. A kikötőkben még megjárja, az idegen konzulok védelme alatt állanak, míg iskoláikról a párisi Alliance gondoskodik, de az ország belsejében örökös halálos félelemben élnek, végnélküli zaklatásnak vannak kitéve a rablók részéről, kik legszivesebben rabbszizjra fűzik, hogy nagy váltságdíjat préselhessenek ki hitsorsosaiktól. Ezért minden zsidónak arabs pártfogója van, aki vérét is kiönti pártfogoltjáért. Természetes, hogy ily körülmények között legnagyobb részük szegény ember. Ghattóban laknak, házaik üregek, butoruk alig van, réműletben élnek, czipóban nem járhatnak az arabs utczában, ifjan házasodnak, amuletekben hisznek, de templomukban példás rend uralkodik. Trónváltozáskor rémnapok következnek reájuk, amint ezt 9 évvel ezelőtt *Löwison Sándor* maga is keservesen tapasztalta.

A kegyeletnek van szánva a mult évben elhalálozott két kiváló férfinak szentelt emléklap. Mind a kettő vezérszerepet vitt, *Schweiger Márton* a magyar zsidó felekezeti életben, *Kayserling Majer* a tudomány és hitszónoklat terén. *Richtmann*

Mózes az előbbinek érdemeit az országos iroda és a zsidó oktatásügy előmozdítása körül ecseteli, Kayserling életrajzát pesti rabbivá történt megválasztásáig — aki erre leghivatottabb — *Neumann Ede* vázolja, világot vetvén a mult század reformmozgalmaira, amelyek K. ifjúságába belejátszanak, valamint ennek a svájci zsidók egyenjogosításáért és a rituális metszés tilalma ellen folytatott erélyes küzdelmeire.

A jelenkorba vág még *Frisch Armin* elmélkedése az állam és vallás közötti viszonyról. Fejtegetései oda konkludálnak, hogy a felekezeti élet hasznos tényező az államra nézve, mert leghatóságosabban segíti elő ennek célját a közjót, a közboldogítást, az állam érdeke tehát a felekezeti életnek megszilárdítása. Az állami törvény nem képes erkölcsi nevelésre oly intenzíven hatni, mint a vallás, sem eszményeket ébreszteni. Azt a vallás sem érheti ezt el ideáival, hanem formáival, életmodjával, melyekben tanai és eszméi megnyilatkoznak, azaz határozott felekezeti élettel, amilyen a zsidóságban mindig élt. Ez a felekezeti élet a művelődés terjedését is kitűzte céljául. Hogy a zsidóság mindig hathatós tényezője volt a művelődésnek, *Blau Lajos* bizonyítja a történet nyomán, keresztény tudósok irataiból vett idézetek kapcsán. Érdemet is szerzett magának a kultúra terjesztése és fejlesztése körül, az ó-világban a biblia görög fordításával és a nagy hellen-zsidó alekszandriai irodalommal, a középkorban a görög és arabs filozófusok fordításaival. A zsidók voltak általában a kultúra közvetítői az arabs és a keresztény világ között. A középkori szkolastikus és az újkori kritikai filozófiának egy-egy zsidó a megindítója — az újkorban Mendelsohn hatással van kortársaira. Ha a kereszténység kulturáatterjesztő intézmény, akkor nagy érdemeiből jelentékeny rész anyjára a zsidóságra is esik. Ezt a régi igazságot szeretik elfelejteni, azért jó, hogy *Edelstein Bertalan* az evangéliom nyomán feleleveníti. Ámbár egy evangéliomi versről sem állítható, hogy Jézus mondta el, tehát azokról sem, melyekben Jézus határozottan a zsidó vallás alapján áll, de mindenesetre Jézus szellemét tükrözik vissza és ezt a zsidó szellemet képviselték az apostolok egészen Pálig, aki mint a modern tudomány kimutatta, a kereszténység valódi megalapítója, mert ő idézte elő a szakadást, nem követelvén az áttérő pogányoktól a körülmetélést és a többi zsidó rítus betartását és új tant hirdetve a hit általi üdvözülést. A zsidó-keresz-

tények ugyan továbbá is zsidók maradtak életmódjukban, de számuk mindinkább apadt a pogány keresztények nagy tömegével szemben, míg végre a 4. században a szakadás teljes lett. Ennek fázisait az első három század zsinatainak határozatai mutatják.

A régi zsidók azt tartják, hogy a talmudban minden benne van. Ha nem is e tétel szószerinti felfogása mellett *dr. Löwy Ferencz* felhoz egy sor elbeszélést, mondatot, eszmét és gondolatot a talmudból, melyekhez hasonlókat találhatunk más, különösen magyar irodalmi termékekben. Épúgy megvan a múlt század végén divó pesszimizikus világnézet már a *Prédikátor* könyvében. Schopenhauer és Kohelet megegyeznek abban, hogy az élet üres és hiu, de más korban és más milieuban élve, más-más végeredményre jutnak. Az előbbi a nirvána hiva, az utóbbi az isteni hitben találja meg az egyensúlyt (*Rubinstein Mátvás*). Alaposan vázolja végre az idevágó irodalom nyomán *Heller Bernát* az igaz gyűrű mondájának változatait. A középkori írók e mondát felhasználják apologetikai célra, a kereszténységet értve az igazi gyűrű alatt, Abulafia meg a zsidóságra vonatkoztatja. *Juda ibn Vergánál* a tendenczia a türelem elvének hirdetése, amivel nagyjában *Lessing* is megegyezik.

Végére jutottam e sokfélést tartalmazó, de minden részében érdekes könyvnek, mely *Bánóczi József* szerkesztő ügyes kezére vall. Tökélyre igényt nem tartó böngészetem is mutatja, hogy minden zsidó tanulhat és ismereteket nyerhet belőle, amellet a szépirodalom iránti hajlama is kielégítettik.

Zágráb.

DR. SCHWARZ GÁBOR.

AZ AMÓRÁK BIBLIA- ÉS HAGYOMÁNY-MAGYARÁZATÁNAK TERMINOLÓGIÁJA.

(*Bacher W.*, Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur. Zweiter (Schluss)-Teil: Die Bibel- und Traditionsexegetische Terminologie der Amoräer. Leipzig J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1905. Ára 10 márka).

A »szóbeli tan« főforrása az »írott tan«: a tórából ered a zsidó hagyomány törzse. Az eleven élet a régiéknél is sokat és sokszor változtatott a meglevő állapoton, de azért mégis bizonyos, hogy a biblia és annak magyarázása teremtette meg a talmud név alatt összefoglalt »halákhai« irodalmat. Az »agáda«

még inkább a szentírás új hajtása. Az agáda a szentírással való kapcsolatot mindvégig külsőleg is megtartotta: »ez az, ami írva van« az állandó formulája. Még a legkésőbbi agádai termékekben — pld. a Pirke Rabbi Eliezerben vagy a Jellinek által összegyűjtött kis midrasokban — sűrűn kerülnek elő a bibliai versek, vagy legalább a háttérben lappanganak. A szentföldi zsidóság a szent könyvekben élt, érzelmeit és gondolatait azok kötötték le, a talmid chákham tréfás beszédje is tóra. A »törvény« természeténél fogva nedveit az »isteni írott szóból« szitta, külső formájára nézve mégis emanczipálta magát tőle s a misna tételei feltételezik a tóra írott szavait, de nem idézik. Biztos azonban, hogy a tórából erednek és hogy legrégebb alakjukban eredetük bélyegét külsőleg is magukon viselték, más szóval, hogy a törvény primitív alakja a *midras* és nem a *halákha*.

A történelmi fejlődésből tehát az következik, hogy a hagyományos irodalom mindkét fajtájában a legrégebb elemek, melyek legkevésbé változtak, azok a műszók, melyek az exegézisben használatnak. Találónan nevezte Bacher a terminológiát »praehistorikus«-nak. A hagyomány szókincsének azonban ezek a terminusok kimutathatóan nemcsak a legrégebb, hanem a legsűrűbben használt elemei is és e két oknál fogva a hagyomány világos és szabatos megértéséhez a legfontosabb elemek. Bacher tehát igazi kulcsot nyújtott mindazoknak, kik a zsidó hagyomány hajlékába be akarnak lépni, midőn a szóban forgó terminusok szótárát összeállította.

Ezelőtt hét évvel bocsátotta közre a tannaita szentírás magyarázat terminológiáját és egy év előtt az amórákét. Ez utóbbiban, mely ismertetésünk tárgya, eredeti feladatát három irányban bővítette ki, miről az előszóban így nyilatkozik: »Sie umfasst ausser der Bibelexegese auch die Traditionsexegese, d. h. die Erläuterung der in der Mischna enthaltenen und sonstigen tannaitischen Traditionssätze, wie sie in beiden Talmuden niedergelegt ist; sie hat ausser Palästina, auch Babylonien zur Heimat, indem sie aus den im 3., 4. und 5. Jahrhundert tätigen Schulen beider Länder hervorgegangen ist; sie ist endlich zweisprachig, da neben das Hebräische, die fast ausschliessliche Schulsprache der tannaitischen Epoche, das Aramäische tritt und ein grosser Teil der von den Amoräern

verwendeten exegetischen Kunstausdrücken und Formeln dem Aramäisch der palästinensischen und babylonischen Juden angehört«.

A feladat e kibővítése folytán a cikkek száma majdnem megkétszereződött, de azért a tannaitikus exegézisnek vagy 50 cikke ebben a második részben nem fordul elő. Közös vagy 200 cikk. Teljesen új több mint 80 terminus, melyek közül körülbelül 60 a palesztinai exegézisé. A babyloniai talmudból körülbelül 80 aram terminus származik, a babyl. és pal. talmud közös aram terminusainak száma 40 körül van. Több mint 50 aram műszó héber alakban a tannaita exegézisben is található. Ezt a statisztikát szerző maga készítette, ki szótárában a babyl. talmudból vett aram anyagot könyvében apróbb betűkkel nyomatta, hogy a palesztinai forrásból eredő szókinestől már külsőleg is megkülönböztesse és így szembeötlőbb legyen.

Amily szerencsés ez az ötlet, époly szerencsés B. számos terminus új magyarázásánál, miről az olvasó lépten-nyomon meggyőződhetik. A fődolog azonban az, hogy itt először vannak a terminusok rendszeresen összegyűjtve és módszeresen feldolgozva. Ez a szótár nemcsak megérteti a terminusokat, hanem egyszersmind szilárd és megbízható alapot teremt a továbbkutatás számára. Benyomásunk szerint ugyanis a babyl. talmud terminusai nincsenek oly gazdagon összegyűjtve, mint a midrasé és pal. talmudé és több terminus nincs még kellően felderítve.

Ezen általános ismertetés után technikai okokból csupán néhány részletre terjeszkedünk még ki, a többit más helyre tartván fenn. Első helyen feljegyezzük, hogy sajtóhibák a következő helyen ötlöttek fel. 58. lap, 28. sor; 81, 2; 83, 10; 90, 19; 170, 16; 170, 3. jegyzet; 193, 5; 218, 26; 230, 26.

2. lap אֹת. A ראשי אותיות kitételhez idézzük a Numeri rabba 13. fejezetéből (109 a Wilna): שלשה אותיות שבראשי נ' תיבות, ami azért fontos, mert belőle ered rövidítés által a később gyakori ראשי תיבות (1. Perles, Analekten zur Textkutik d. A. Ts. 8. lap és M.-Zs. Sz. XII. 572).

5. lap אִי. Sz. szerint אִי-בֵּן-הָיָא lett összevonva és értelme: ha így van. Luzzatto talmudi grammatikájában 97. §. 9 szintén így magyarázza. De nem ad jó értelmet; »ha így van, hisz' tanultuk?«; továbbá hiányos lenne a kitétel, mert nincs

benne az »igy« kifejezve; végül a hagyományos kiejtés יִיָּן. Valószínűbb tehát, hogy יִיָּן יִיָּן-ból van összevonva. Hasonló a יִיָּן szóhoz, amely = יִיָּן יִיָּן.

11. lap, II. A bibliai idézetek sűrűn 2. személyben (te mondod) vezetnek be. B. ezt helyesen értelmezi, hogy a magyarázó a hallgató szájába adja az idézetet. Csupán azt kell még hangsúlyozni, hogy az iskolából eredő formula (l. pl. a 7. lap, 6. sorában idézett helyet).

A 20. lapon van יִיָּן יִיָּן és a 43. lapon יִיָּן יִיָּן. Mindkét szó-nál vagy pathach, vagy kámech. — יִיָּן (105. l.) nézetem szerint יִיָּן יִיָּן-ból lett összevonva. 125. l. jegyzetben adott magyarázat nem Jastrowtól ered, hanem Luzzattótól (Talm. gramm. 97. §., 37). Egyebekről más helyen.

Budapest.

· B. L.

MAGYAR ZSIDÓ KÖNYVTÁR.

(Szerkeszti *Patai József* I—VII. szám).

Folyóiratunkban az évek folyamán különféle alkalmakkor több ízben hangoztattuk, hogy felekezeti irodalmunknak égető szüksége van népszerű és olcsó iratokra, mert van zsidó nép, csak nincs, aki gondozza. A többi hazai felekezetek már régóta gondoskodtak a nép széles rétegeiről és hogy csak az utolsó években keletkezett vállalatot említsük, a protestánsok e czélből a koszoru-füzeteket adják ki. Örömmel üdvözljük tehát a czímben nevezett könyvtárt, melyet jeles munkatársunk megindított.

Az eszme kitűnő és barátait az anyagi oldala nem aggaszthatja, hisz a Reclam német kiadásai és a Magyar Könyvtár is bevált. Az olvasni szerető zsidó közönség kétségtelenül szintén elég biztos alapul szolgál az ily füzetek számára. A kiállítás szép és az egyes füzetek terjedelmükhöz képest felette olcsók. Az új vállalat tehát technikai és kereskedői szempontból jól indult meg és a legszebb kilátásokkal biztat.

Irodalmi és felekezeti szempontból egyaránt már most csak azt kell kívánni, hogy a kiadványok a kellő magaslaton álljanak. Első sorban természetesen népszerűek legyenek és az előttünk fekvő 6 füzet tényleg az. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez csak az egyik szempont. A másik szempont az, hogy az

olvasmányok ne csak mulattatók legyenek, hanem hasznosak is. Ezt azért emeljük ki, hogy erre a népszerű vállalatoknál könnyen háttérbe szoruló követelményre ráutaljunk. Zsidó Tatár Péterre nincs szükség és az a meggyőződésünk, hogy éppen a nagyközönségnek szánt olvasmányoknál könnyű formában a legtartalmasabbat kell adni, mert Goethe mondását variálva mondhatjuk: a népnek, e nagy gyermeknek, a legjobb éppen elég jó.

A szóban forgó füzetek czimeit az Irodalmi hírekben közöltük és a legmelegebben ajánljuk olvasóink figyelmébe. A szerkesztőnek pedig, ki buzgó tevékenységet fejt ki és kellő kitartással van megáldva, új vállalkozásához sok szerencsét kívánunk.

IRODALMI SZEMLE.

Meinhold J., »Sabbat und Woche im Alten Testament« cz. irata (Göttingen, 1905) érdekes tárgynak van szentelve. Ha sz. a bibliában található anyagot teljesen összeállította és áttetszően rendezte volna, kétségtelenül érdemesebb munkát végez, mint a jelen füzetben tette. Mert a tények ebben keveset nyomnak, addig kritizáltak, amíg nem marad semmi. Az újabb bibliakritika általában abból indul ki, hogy semmi sem történt úgy, ahogyan a forrásokban el van mondva. Az ellenkezőt kell kihozni, különben nem kritika. Meinhold ezt bravúrral eszközli. Szerinte a régi izraeliták nem is ismerték a hetet. Deut. 16, 9. 10 azt mondja, számlálj hét hetet stb. Ebből M. szerint csak az következik, hogy tavasszal számláltak 50 napig heteket, de máskülönben nem (32. lap). Végeredmény az, hogy a szombatot csupán a makkabeusok korában vitték végleg keresztül és hogy Jézus a zsidó szombat ellen is küzdött. A makkabeusok serege szombati napon ellenállás nélkül lekasaboltatta magát az ellenségtől. Ezt oly intézményért tette, melyet még akkor végleg meg sem erősítettek volt?

*

Luncz A. M. jeles héber folyóirata, a *Jeruzsálem*, VII. évfolyamának első (kettős) száma gazdag és változatos tartalommal jelent meg. A 180 lapra terjedő füzet 11 cikke közül 4

geográfiai tartalmú, csupa hozzá értő szerzőktől. 5 cikk a szent föld történetének van szentelve, melyek közül aktuális jelentőségű a Chaluka eredetéről és fejlődéséről szóló értekezés (Luncz). Dr. Grünhut munkatársunk Jakob ben Nethanél útirajzát adja ki bevezetéssel. Felette érdekes rovat az, melyben egyes bibliai helyek a szentföld a jelenkorig élő sajátságaiából magyaráztatnak. A szerkesztő a jeruzsálemi talmudot újra kiadja és új rovatot nyitott ehhez a talmudhoz, melyben észrevételeket gyűjt.

*

Seeligmann S. érdekes pótlásokat ad Grünwald »Portugiesen-Gräber« cz. iratának egyik pontjához ugyancsak Grünwald »Mitteilungen A.« cz. folklorisztikus folyóiratának legújabb füzetében (új sorozat II. 1, 1—13. lap.) A zsidók első letelepedéséről Amsterdamban van szó. A kérdésnek egész irodalma van, melyet S. ismertet. A nézetek megoszlanak az 1590. vagy 1593. év közt, de aktaszerűen az első marannosok jelenléte csupán 1598-ból konstatálható (5. lap). Az adatok gyéren folynak és azért talán némi fontosság tulajdonítható Modena értesítésének, mely szerint Pardo József (mh. 1619) 1601 után tönkre menvén, Velenczét elhagyta és Amsterdamban telepedett le. (Modena levelei, héber rész 80. lap, jegyzet). Ha egy keleti zsidó — Pardo levantinus volt — 1601 körül Amsterdamba vándorolt ki, még pedig távol eső helyről, akkor ott már biztosan nagyobb számban laktak zsidók.

*

Annak idején jeleztük, hogy *Luncz A. M.* jó hírnévnek örvendő jeruzsálemi tudós és könyvkiadó a jeruzsálemi talmud új kiadását tervezi. A hozzánk érkezett ivekből látjuk, hogy a munka serényen folyik. A szöveget két oldalról jegyzetek kísérik, melyek közül az első »cziyunim« cím alatt szövegvariánsokat s hasonló észrevételeket ad, a másik pedig rövid és egyszerű magyarázatokat. Papiros és nyomás kitűnő és a berendezés is igen ügyes, úgy hogy minden könnyen áttekinthető. Az egyik lapszálon van még a babyl. talmud mintájára utalás a kódexekre (Maimuni stb.), melynek címe »Én Mispat«. Az átnézett részlet a legszebb reményekre jogosít és óhajtandó, hogy a buzgó kiadót anyagi nehézségek ne akaszszák meg nagy

és nemes vállalkozásában. Aláírások az alábbi címre intézendők: *Luncz A. M. Jeruzsálem.*

*

Marmorstein A. doktori értekezést adott ki e címen: »Studien zum Pseudo-Jonathan Targum. I. Das Targum und die apokryphe Literatur« (*Pozsony* 1905). Tíz lapos bevezetés után áttér tulajdonképeni tárgyára és kezdi »a zsidó Ádám könyv«-vel (15—22). Bevezetőleg említi a talmudban idézett Ádámkönyvet (Bába Meczia 86a és párhuzamos helyek, Zunz G. V.² 136; Müller, Responsen etc. 131. szám; Harkavy, Responsen d. Geonim 119). Jól látja, hogy ez nem legenda-könyv, de nem értjük ezt a mondatot: »Allein diese Nachrichten sind . . . ephemeren Charakters« (15. lap). Zunz sem tudta, mit csináljon az idézetekkel, melyek történelmi adatokat tartalmaznak. Nézetünk szerint tisztán krónika volt, amely zsidó szokás szerint a bibliai Krónika mintájára a történetet Ádámmal kezdte. Ez okból nevezték a könyvet — szintén régi szokás szerint — *az elejéről vett névvel ספר דודם דרמיה*. Az ilyen krónikát ugyancsak zsidó szokás szerint az idők folyamán kiegészítették, vagyis tovább vezették, úgy hogy egyre nőtt. Így érthető, hogy belékerült az is, hogy Sámuel csupán »chákham« névvel, de nem »rabbi« névvel fog neveztetni. A Széder Ólam Zutta ilyen az idők folyamán megnövekedett krónika. Ez a könyv tehát egyáltalában nem tartozik szerző témája körébe. Az összehasonlítás eredménye az, hogy a régi Ádámkönyv a Jubileumkönyv szerkesztése után és a misna szerkesztése előtt íródott (22). De a targumnak *forrásul* szolgált. Ez nagyon kétes. Ugyanis nem szabad a későbbi irodalmi viszonyokból kiindulni, melyek *könyvekről* tudnak. Sokkal valószínűbb az, hogy az Ádám személye körül keletkezett mondakör mint szóbeli hagyomány élt a zsidó nép kebelében és ebből az élő forrásból merített a Pseudo-Jonathán és az Adámkönyv szerzője egyaránt. Hisz a targum maga sem volt eredetileg könyv. Ez a megjegyzés áll egészben vagy részben a Jubileum- és a 12 patriarcha testamentoma könyvéről is, melyekről M. külön-külön értekezik. Az bizonyos, hogy a mondák — csekély kivétellel — zsidó talajon keletkeztek. Hisz a biblia zsidó könyv volt és a pogány kereszténység megerősödése idejében már sok század óta képezte a zsidó nép

egyedüli szellemi táplálékát, szeretetének és büszkeségének kizárólagos tárgyát. A targum (Gen. 37, 28) és a midras (Tanchuma e helyre és Pirke Eliezer 38) szerint József testvérei a Józsefért kapott pénzért szandálokat vettek. A 12 testamentom (VI 3) szerint maguknak, feleségeiknek és gyermekeiknek vettek sarukat. Marmorstein 29. l. 4. jegyzet Deut. 24. fejezetében keresi a monda keletkezését, ami talán sajtóhiba 29, 4 helyett. Kétségtelen azonban, hogy a monda alapja Ámosz 2, 6 (és 9, 6) versében keresendő, amely így hangzik: »Így szól az Örökkévaló: Izrael három büntette miatt stb., mert eladták pénzért az igazat és a szegényt egy pár saruért (בַּעֲבוּרָה נַעֲלִים). A régiek szemében világosabban már beszélni sem lehetett. Szamael angyálról (17. lap) l. *Samael* cikket a Jewish Encyclopediában. Pontatlanul idéz 33. l. 1. jegyzet Schürer, Geschichte 253. (kötet?). Grünbaum, *Neuere Beiträge* (18, 2 és 39, 2) helyesen 29, 2 *Neue Beiträge*. A sajtóhibák száma aránytalanul nagy. Pl. a 12. lapon lent Deuteronomium rabba mellett áll במדבר יבה és Numeri rabba mellett דברים יבה. Sajtóhiba 29, 1 דב"א e helyett דב"א (Jonath. Gen. 37, 2). M. ezt vesékkal (Nieren) fordítja, helyesen »farkok« (aram דג = héber זנב). A beduinok az állatok füleit és farkait szokták levágni, ha az állatnak valami baja van, hogy meggyógyuljon, azért említi a targum ezt a két állatrészt (kommentár a targumhoz a bécsi 1794. pentateuchus kiadásban). Ezzel elesik M. kérdése a. i. h. feleletével együtt. Kivánatos, hogy szerző dolgozatát folytassa.

*

A babel-bibel hercze-hurcza után jól esik a tudományos nyugalommal előadott tárgyi felvilágosítás a babyloni vallásos élet egyik érdekes megnyilatkozásáról, hymnusairól és imáiról, melyet a következő népszerű iratban olvasunk: *Zimmern H., Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl*, Leipzig, 1905. (Der Alte Orient VII. 3.) Z. konstatálja, hogy a héber zsoltárok individuális jellegűek, míg a babyloni hymnusok általános jellegűek. A fordításban közölt részletekben bibliai kitételek és fordulatok nem ritkák, de kérdés, hogy ezek nem irandók-e a német fordító kontójára? Nagyon lutheresen hangzanak. Érdekes pont a versforma. »Denn speziell die Hymnen und Gebete — entsprechendes gilt aber auch von der epischen

Poesie der Babylonier — werden auf den Tontafeln durchweg so geschrieben, dass jeder Vers stets eine besondere Zeile einnimmt, was allein schon ein wichtiges Hilfsmittel für die Erkenntnis der poetischen Versform bedeutet. Dazu kommt aber weiter, dass auch, wenigstens bei den Hymnen und Gebeten, die Halbverse vielfach schon für das blosse Auge in der Schreibung hervortreten, indem nämlich die je zweiten Halbverse ebenso mit ihren genau untereinander stehenden Anfängen eine besondere Kolumne bilden, wie die ersten Halbverse. In vereinzelt Fällen wird dies Verfahren sogar noch auf die Viertelverse und damit bei den fast durchweg vierhebigen Versen zugleich auf die einzelnen Versfüsse ausgedehnt. (5. lap). A főpontra nézve a héber költői irodalom a babyloniaival megegyezik, mert a Zsoltárok, Jób és Példabeszédek könyveiben minden vers egy-egy sort alkot. Ez elkerülte Z. figyelmét, mert előzőleg azt jegyzi meg, hogy a héber irodalomban a versmegállapítás felette nehéz. Versformában iratnak Mózes II., 15.; V., 32.; Birák V. és 2. Sámuel XXII. Ezek külső írása mesterkélt, de nevezetes, hogy a talmud utasításaiban téglá és féltégla játszsza a főszerepet. Vajjon nem függ-e ez össze a babyloniai cseréptáblákkal? Az minden kétségen felül áll, hogy a régi izraeliták és az assyr-babyloniaiak közt a könyvre és írásmódra nézve bizonyos hasonlóság fennáll. Bizonyos pl., hogy a régi izraeliták époly apró betűkkel írtak, amilyenek az ékíratokon láthatók, melyek nem ritkán szabad szemmel nem is olvashatók.

*

Frohnmeier és *Benzinger* »Bilderatlas zur Bibelkunde« cz. műve (Stuttgart 1905) felette hasznos segédeszköz úgy a tanító, mint a tanuló számára a biblia tanulmányozásánál. Képeinek száma nem kevesebb, mint 501, melyek ügyesen vannak összeválogatva és szemléltetés által a bibliaismereteket kellően megvilágítják. A képek 5 csoportra vannak felosztva és ezeknek megfelelően a szerzők 5 szakaszban adják a következő vázlatokat: 1. A bibliai geográfia. 2. Izráel története. 3. A kultusz. 4. A régi izraeliták köznapi élete. 5. A bibliai természetrajz. A szöveg nem adja e szakok kimerítő leírását, hanem csupán azt, ami a képek megértéséhez szükséges. A mű meglepően olcsó, összesen 9 korona. A mű keresztény iskolák

számára készült ugyan, de tárgyai tisztán zsidó természetűek, még Pál térítő utazásainak térképe is zsidó jelentőséggel bír, mert azt mutatja, hogy ezelőtt 1850 esztendővel merre laktak zsidók tömegesen. A modern kutatások nagy mértékben lettek kihasználva és sok az Egyiptomból és Babyloniából eredő kép. A fontosabbak mind benne vannak.

*

A *falasák* (abessziniai zsidók) sorsával az európai zsidók 40 év óta nem törődtek többé és azóta az európai misszionáriusok majdnem teljesen tönkre tették őket. Nem győzték meg a falasákat, hanem legyőzték őket furfanggal — zsidóknak adták ki magukat és az evangéliumot hirdették — és erőszakkal. A helyzet most rosszabb, mint négy évtized előtt, midőn Halevy J. kereste fel őket, kinek nyomdokaiba most egyik tanítványa, *Faitlovitch J.* lépett. Egy évig tartózkodott a falasák közt és útjáról Rothschild Edmond báróhoz intézett jelentésben számol be, melynek czíme: *Notes d'un voyage chez les falachas (juifs d'Abyssinie). Rapport etc. (Páris 1905).* F. utazásának tudományos eredményeiről külön kötetet fog kiadni, a 26 lapos jelentésben csupán egyes külső vonásokat emel ki. Ezek között nézetünk szerint vannak olyanok, melyek talmud előtti korból erednek. A szombatot szigorubban tartják, mint a rabbinikus zsidóság. A talmud kétségtelenül a könnyebb gyakorlatot terjesztette el. A templom elpusztulása emlékére rendelt két böjtnapot *tammuz 9-én és ab 17-én* tartják! Az *ab* havi és az engesztelőnap *böjt* rendkívül szigorú. Ez szintén talmudelőtti korból ered (22—23 l.). A szamaritánusok még mai napig szigorubb böjtöt tartanak, pl. a csecsemőket sem szoptatják. A falasáknál a 8 éves gyerekek is kibőjtölnek. Áldozatokat ma már nem vágnak, csupán a húsvéti bárányt és még gyászeseteknél. A talmud szerint a római zsidók is vágtak húsvéti bárányt, amit a palesztinai tudósok rosszaltak. A tisztasági törvényeket szintén szigoruan tartják, ami szintén talmudelőtti korra nyulhatik vissza, mert csak a palesztinai tudósok tették általánossá azt a felfogást, hogy a szentföldön kívül minden ország tisztátalan, tehát a tisztasági törvények egyáltalában nem tarthatók meg és így megszűnnek.

*

Adler Elkan Nathan, az angol főrabbi öccse, ügyvéd létére tisztán a zsidósággal és irodalmával foglalkozik. Beutazta az egész világot — fővárosunkban is volt — és utirajzait most külön könyvben adta ki e czímen: *Jews in many lands* (London 1905). A szent földön kétszer volt (1888 és 1895); ezenkívül Egyiptomot, Perzsiát, Dél-Amerikát és Oroszországot utazta be. Csupa tényt ír le, még pedig röviden, úgy hogy 245 lapos könyve az ismereteknek valóságos kincsesháza. Bár nem fecseg, előadása mégis vonzó és érdekfeszítő. Oly sokféléről beszél, hogy a tartalomjegyzék maga nagyobb tért venne igénybe, mint amennyit e helyen egy könyvnek szentelhetünk. Be kell érünk a mű általános ajánlásával és néhány megjegyzéssel. Aleppóban híres bibliakódexet őriznek, melyet állítólag 980-ban írt Áron ben Áser. Adler a Wickes és Neubauer nézetén van, mely szerint ez a kódex 2—3 száz évvel később másoltatott le a nevezett Áron példányából. Ezután közöl két eddig ismeretlen kolophont, melyek így hangzanak:

- a) קדש לה' על ישראל הרבנים השכני' בעיר הקדש לא ימכר ולא ינאל
לעולם ולעולמי עומים
- b) קדש לה' על בעלי התלמוד השכנים בעיר הקדש

Adler (163. lap) azt hiszi, hogy a kódex a jeruzsálemi rabbaniták birtokába ment át. De azt hisszük, hogy itt épp az ellenkező áll, mert קדש על ישראל csak azt jelentheti, hogy szent a jeruzsálemi zsidókra nézve, azaz nem szabad a kezükbe juttatni. A Mózes ben Áser kódexéről l. a 21. lapot. Fostatban van az »Ezra-zsinagóga« és ott a bennlakók állítása szerint egy Ezra által írt tórapéldányt őriznek. A. ezt látta és nem tartja egyáltalán réginek (29). A legenda nézetünk szerint a zsinagóga nevéből eredt. Teheránban szintén van egy Ezra névvel jelölt zsinagóga. Az összes Ezra-tórapéldányok — mi is láttunk egyet — az említett módon kapták neveiket. A törökországi régi héber könyvek, mint már Zunz és Steinschneider hangsúlyozták, a gyakori tűzvészek által, melyek Salonichiben és Konstantinápolyban dühöngtek, elpusztultak és ma ott ilyeneket hiába keresnek (143. lap). De azért nem régen egy az összes bibliografusok előtt ismeretlen kiadás két lapját fedeztük fel, melyről bővebben a *Zeitschr. f. Hebr. Bibliographie*-ban szólunk. — Adler utirajzait 19 képpel diszítette és indexxel

látta el. Mikor fog a mi sok ügyvédünk közül egy utra kelni, hogy a világ zsidóságát tanulmányozza?

*

A »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« kiadásai közt az imént felette hasznos és érdekes kötet jelent meg, melynek czime: »Ueber Juden und Judentum. Vorträge und Aufsätze von Prof. Dr. H. Steinthal. Herausgegeben von Gustav Karpeles« (Berlin 1906). A 306 lapos kötet összesen 37 dolgozatot ölel fel különféle tárgyakról, melyek Steinthal dicső szellemének egy-egy gyöngyét mutatják. Sokféle, de azért valamennyi egységes és harmonikus lélek megnyilatkozásai. A négy csoport közül az elsőt a szerző maga rendezte és a »Schema Jisroel« címmel látta el, de meghalt, mielőtt sajtó alá adhatta. Ez a csoport prófétai ihlettségű parainesis a szerző hittestvéreihez és 11 számot ölel fel. A 2. csoport czime: »Zur Abwehr« és az antisemitizmus ellen irányul. A 3. csoport czime: »Wissenschaft und Leben«, amely 17 dolgozatot ölel fel és talán a legbecsesebb. Az első három a sémi népekről szól és igen nagy hírre tettek szert. Végül a 4. csoport két emlékezést tartalmaz. Részleteket nem emelhetünk ki, mert az egészet kiemelni nem lehet. Valamennyit olvasni kell.

*

Kuttner B. »Jüdische Sagen und Legenden« cz. gyűjteményéből megjelent a IV. kötetecske (Frankfurt a. M. 1906). 15 monda van benne. Az összes eddig feldolgozott mondák száma 97, az utolsó előtti czime: Saul Wahl, der Eintagskönig von Polen. A legendát Bloch Ph., a lengyel zsidók történése után ismerteti. Magyarul utoljára Dr. Vajda Béla foglalkozott Wahl Saullal 1905 őszén Budapesten tartott felolvasásában.

*

Landesberg L., szeghalmi rabbi, »Chikré Léb« cz. könyvében (Szatmár 1905. 1. és 2. rész) főképp R. Abahu és R. Zéra palesztinai amórák életét ismerteti. Közben más amórákról is beszél, mondhatni: de omnibus rebus et quibusdam aliis. Kevesebb több lett volna. Szerző szép ismeretek felett rendelkezik; a talmudon kívül újabb irodalmat is idézget, de módszere a pilpul, melyet a történeti kutatásra alkalmaz. Mindjárt az első kérdése, hogy melyik Abahuról van szó, minthogy

több említették, fölösleges szószaporítás, mert Abahu alatt az értendő, ki atyai név nélkül említették. Furcsa kérdés az is (3. lapon), hogy miért változtatták meg Abahu nevét? Még furcsább a felelet: mert nem akarták vonalozás nélkül írni a bibliai nevet. E szerint a József és hasonló neveket is meg kellett volna változtatni. Furcsa homilia a קונדיטין-ra vonatkozó (II. 115. lap). L. következetesen תישיע-t ír. A מעשה מרכבה-t metafizikának deklarálja (II. 87), amit ma már nem szabad tenni. Hasonló dolgok nagy számban vannak iratában és a be nem avatottakat félrevezeti. A történetben sem nagyon járatos. Pl. azt mondja (II. 88), hogy Mózes de Leon 1393-ban élt (1305-ben halt meg). Midőn elismerjük L. tudását, sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy a tudás még nem tudomány.

*

O. von Lemm a sz.-pétervári császári akadémia »Mémoires«-jai közt (VIII. sorozat, VII. kötet, 6. szám) »Iberica« cz. iratot tett közzé (Sz.-Pétervár, 1906.), melyben kopt és arabs forrásokból adalékokat nyújt Iberiáról és az iberekről. Legendák vértanukról, melyek azt mutatják, hogy a koptok az iberek (georgiaiak) történetéről jól voltak informálva. Lemm irata végén iratunkból »Zur Einleitung in die heilige Schrift« több lapot idéz (70. kövv.) azon kérdés eldöntésére, hogy mit jelent עברית a következő helyeken (Sabbath 115 a.): היו כתובין גיפסות מדית עברית עילמית יונית אעפ"י שלא ניתנו לקרות בהן מצנלין אותן קראה גיפסית עברית עילמית מדית יונית (Megilla 18 a.): מפני הדליקה גיפסית לגיפסית עברית לעברים עילמית לעילמים יונית ליוונים (u. o.): לא יצא A német kiadás 71. és a magyar kiadás 61. lapján iparkodtunk ezeket a helyeket megmagyarázni, a nélkül, hogy עברית és עבריים neveket Palesztinán kívüli zsidó nemzetiségre kellene vonatkoztatni. A lehetőséget persze feltételeztük, most valószínűnek is tartjuk. A kérdés csupán az, hogy mely külföldi zsidókat nevezték עבריים-nek? Lemm szerint az *ibereket* jelöli: »Meines Erachtens ist עברית, עבריים ganz richtig und entspricht einem griechischen *ἰβεριστί, Ἰβηρες. Es ist hier also nicht von »hebräisch« und »Hebräern«, sondern von »iberisch«, »georgisch« und von »Iberern« die Rede, neben Kopten, Elamitern, Medern und Griechen« (38. lap). Brosset az Ἰβηροία nevet tényleg עבריים-ből származtatja (39. lap, 74. jegyzet).

Georgiában sok zsidó lakott és jelentékeny részük zsidó származásu. Nem lehetetlen tehát, hogy nagy számban vándoroltak vissza Palesztinába és érthető, hogy külön említettnek.

*

Vogelstein H. megírta a königsbergi Chevra Kadisa 200 éves történetét (Festschrift stb., I. Irodalmi hírek) és irata érdekes adalék a német-lengyel zsidók történetéhez. Königsbergbe természetesen lengyel zsidók telepedtek le. Már századokkal azelőtt fordultak meg zsidók az »Ordenslandban«, de rövidebb-hosszabb tartózkodás után kiutasítottak. A kiutasító rendeletek sűrű ismétlődése azt mutatja, hogy a zsidó nélkülözhetetlen volt. Állandó letelepedésük azonban 1704-től datálódik, midőn temetőre tettek szert. Azelőtt 30 mértföldnyire szállították a halottakat (állítólag Johannisburg és Bialystock). Königsbergben (mint Berlinben, Stettinben stb.) előbb volt Chevra Kadisa, mint község. V. iratát a königsbergi rabbik arczképével és más képekkel díszítette és a kellő indexekkel is ellátta. Birnbaum E., königsbergi kántor, a temetőt írja le e címmel: Die Gräber unserer Lieben.

*

Frankl-Grün A. monografiája »Geschichte der Juden in Ungarisch-Brod« (Wien, 1905.) magyar szempontból is figyelmet érdemel. A nevezett község sok időn át Trencsén és más határvárosokkal egy hitközséget alkotott és rabbijai az utolsó században magyar származásuak voltak. Annyira magyar, hogy az egyetlen hitközség Morvaországban, a melyben külön orthodox hitközség létezik. Régebbi időben a brodbeliek akár egész évben hazánkban tartózkodtak és csupán a nagy ünnepekre tértek haza. Az első zsidók 1270 körül telepedhettek le, de a történet tulajdonkép csupán a XVI. századdal kezdődik. A kuruczok 1683-ban rettentő dolgokat műveltek Brodban. (14. s kövv.). Egyébiránt sok ismert rabbi származott Brodból vagy működött ott. A talmudisták ma is emlegetik az egyik-másik »Brojde«-t, de alig tudják, hogy hol van. A Perlsek őse (Mózes), ki Brill S. L. tanítója volt, nevéhez a »mibroda« szót fűzte (életrajza 48. s kövv.). Grätz a morva zsidókról kemény nyilatkozatokat tesz történetében és Frankl-Grün védi őket, csupán némely gyengeségeket emlegetvén. A brodi rabbik

sorsa nem volt irigylésre méltó. Roth, Perls Mózes veje, miskolczi születésű volt és 1864-ben, fiatal korában, sok keserűség közepette halt meg. Sz. nagyon dicséri és egyebek közt ezt mondja: »Seine Reden übten eine überwältigende Wirkung aus. Dieser geheimnisvolle bezaubernde Einfluss der Predigt ist auf jenes Element zurückzuführen, durch welches gegenwärtig fast jede bedeutende Kanzel Deutschlands mit einem Ungar besetzt ist. Dieses lebhaftes Temperament, dieses Feuer war es auch etc.« (72. l.). Nascher nála még most is »Prediger in Berlin« (u. o.).

*

Vassel Eusebe, nem zsidó tudós, a tuniszi népies arab-zsidó irodalomról külön iratot tesz közzé, melyből az első füzet (külön lenyomat) e címmel jelent meg: »La littérature populaire des Israélites tunisiens« (Paris, 1905). Bevezetőleg szól a tuniszi zsidók multjáról és jelenéről, kiket »asszimilálni« kell, továbbá arab dialektusokról s egyebekről. Az irat zöme és jelentősége az érintett irodalom bibliografiai felsorolásából áll. Ez az irodalom meglepően nagy, mert V. 143 termékről számolt be. Jelentékeny folklóre-anyag.

*

Dujardin Édouard 416 lapos művet bocsátott közre a régi zsidóság és az őskereszténység történetéről, melyből az első, a zsidósággal foglalkozó könyv az imént került ki a sajtó alól e címmel: »La source du fleuve Chrétien. Histoire critique du Judaïsme ancien et du christianisme primitif. Le Judaïsme« (Paris, 1906). A könyv a nagy közönség számára készült a legszélsőbb kritika álláspontjából, melyhez képest a Wellhausen-Graf-féle iskola álláspontja bátran orthodoxnak mondható. Szerző művét Vernes Mauricenek ajánlotta, kinek szellemében van tartva. Vernes ugyanis az egész bibliai irodalom keletkezését körülbelül 200-ra (időszámításunk előtt) helyezi. Ezt már csakugyan bajos lesz letromfolni. Azt hisszük, hogy az irányról többet nem kell mondanunk. A stílus kitűnő és élénken szikrázik a francia esprit. Pl. »la religion est une création du judaïsme« (308). »Le livre de Daniel est une philosophie de l'histoire« (327). »L'évolution du peuple juif doit être étudiée avec la même froideur que l'évolution de n'importe

quel peuple de l'ancienne Asie« (276). Ez az utolsó mondás mint motto is olvasható a könyv elején és szerző híven követte.

*

Dr. Venetianer Lajos, jeles munkatársunk, Ezekiel trónkocsi víziójáról a következő czímű értekezést tette közzé: »Ezekiels Vision und die Salomonschen Wasserbecken« (*Buda-pest*, 1906). Ebben kimutatni iparkodik, hogy a héber יִדְנִי assyr kölcsönszó, azonos »epinu«-val, a mely vizcsatornát jelent. A bibliában tengely és vízmerítőkerék értelemmel bír (16. s köv. lap). Ebből a feltevésből kiindulva I. Kir. 7, 27—36. verseinek egészen új magyarázatot ad. Ennek alapján azt állítja, hogy Ezekiel I. fejezetében eredetileg nem is volt kocsi-ról szó, hanem vizicsatornáról. A prófétaírat szerkesztője az יִדְנִי-szót félreértette. Ez a merész feltevés veleje, melyet V. a részletek megvilágításával keresztül visz. A bibliai kutatás feladata ezt a feltevést alaposan vizsgálni, melyre nézetünk szerint jogosan igényt tarthat.

*

A német »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur« 1906-ra (9. kötet) a rendes terjedelemben látott napvilágot. Mint minden évben, úgy az idén is *Philippson M.* az elmúlt év eseményeiről, *Karpeles G.* pedig az elmúlt év irodalmáról ad képet. *Bacher V.* ünnepi cikket irt Rasiról és dr. *Schächter M.* közzétette az asszimilációról tartott szép előadását. *Franzos K. E.*: Leopold Kompertről közölt cikke nagyon ismerős előttünk, *L. Stein* »Der Weiberfeind« pedig csak bevezetésében új. *Rahmer L.* képviseli (az utóbbival egyetemben) a szépirodalmat. Szép rajzokat ad három orosz zsidó alakról. Az Évkönyvhöz adott lajstromból megtudjuk, hogy Németországban 206 zsidó irodalmi egyesület működik. Az egyesületekben tartott felolvasások címei is közöltetnek. Sok helyen referátumok és vitathémák kerültek a napirendre, ami talán a felolvasásnál is többet ér.

*

Dr. Lucas, glogai rabbi és a »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« titkára, a nevezett társaság 1905. decz. 27-én tartott közgyűlésén »Die Wissenschaft des Judentums und die Wege zu ihrer Förderung« cz. előadást tartott, melyet a társaság kinyomatott és iratai közt

kiadott (*Berlin*, 1906). A bevezetésben találóan mondja: »die Wissenschaft ist ihrer innersten Eigenart nach, die erhaltende Macht unserer Gemeinschaft.« Röviden, de világosan vázolja a zsidótudomány fejlődését a lefolyt században és ennek útmutatásaiból kiindulva, programot állít fel a jövőre, mely három pontból áll: 1. Nagy irodalmi vállalkozások szervezése. 2. Fizetett tudományos állások szervezése. 3. A zsidóság tudományának a zsidó közösség műveltségi szükségleteinek szolgálatába állítása. Más szóval ez annyit jelent, hogy minden művelt zsidó érezze azt, hogy műveltsége hiányos, ha nincsenek zsidóismeretei. Ez a pont, úgyszintén a második, teljesen új, mert sok művelt zsidó éppen a tudatlanságot zsidó ismeretekben tartotta az általános műveltség egyik jelének, zsidó tudományos állások pedig az ellenkező közhit daczára nincsenek.

*

Dr. Eisler M. szerkesztésében megjelent »A kolozsvári izr. felolvasó-egyesület Évkönyve I.« (*Kolozsvár*, 1906), a mely az I. M. I. T. Évkönyvének mintájára egyesületi értesítéseket és irodalmi dolgozatokat ad. A szóban forgó Évkönyv, mint-hogy az első, terének majdnem felét szenteli saját ügyei ismeretetésének. A nyolcz irodalmi közlemény szerzői *dr. Krausz S.* (A zsidó konyha), *dr. Eisler M.* (A zsidók legrégebb nyomai Erdélyben), *Patai I.* (Poetikai epistola) s mások. Ha az egyesület jövőre a drága teret tisztán ismeretterjesztő közleményekre fogja kihasználni, felekezeti irodalmunknak jó szolgálatot tehet. Egyben megemlíjtük, hogy ugyancsak *dr. Eisler* buzgóságát dicséri »A kolozsvári izr. nőegylet tíz éves történeté«-nek megjelenése is.

*

Az angolok között sok nő akad, kik theológiai tanulmányokkal foglalkoznak, sőt némelyek nagy hírre tettek szert. A régi héber nevekről csak az imént tett közzé egy gyönyörűen kiállított kis kötetet *Letitia D. Jeffreys* e címmel: »Ancient Hebrew Names: Notes on their significance et historic value« (*London* 1906). Művét, mint az előszóban említi, egy tudós rabbi nézte át a héber nyelv szempontjából és két más szakember támogatta tanulmányaiban. A téma nem új, csak utóbbi időben foglalkozott vele *Homel* (német) és *Gray* (angol) tudós és

a régibb irodalom elég tekintélyes. A források azonban egyre szaporodnak, különösen az arab és asszir világból és a bibliai nevekhez tanulságos párhuzamokkal szolgálnak. Az Abraham, Izsák, Jákob és József nevek más régi sémi népeknél is megtalálhattak. Szerző hét fejezetre osztja az anyagot, melyhez nemcsak a személy, hanem a népnevek stb. is tartoznak. Szerző műve végén odakonkludál, hogy a nevek az isteni kinyilatkoztatás mellett tanuskodnak. A könyv használhatóságát részletes index könnyíti meg.

*

Dr. Bischoff Erich műve: »Jesus und die Rabbinen. Jesu Bergpredigt und Himmelreich in ihrer Unabhängigkeit vom Rabbinismus dargestellt« (Leipzig 1905), mint már a cím mondja, új dolog bizonyítására vállalkozik. Az általános nézet eddigelé az volt, hogy Jézus kora vallásos eszméiből, tehát a rabbinismusból merített. Ez ellenében B. azt akarja kimutatni, hogy Jézus tanai a rabbinismustól függetlenek. Próbakép a hegyi prédikációt és az »égi birodalom« fogalmat veszi elő. Sorra veszi az elődök (Nork, kitért zsidó, kinek neve Korn volt, s mások) által idézett párhuzamokat az egyes kitételekhez és azt állítja, hogy ezek nem fedik a hegyi prédikáció kitételeit. Erre a bizonyítási eljárásra azt az általános megjegyzést kell tenni, hogy végeredményben a legkedvezőbb esetben azt mutatja, hogy a hegyi prédikáció nincs meg szőröstül bőröstül a rabbinikus irodalomban, de nem azt, hogy ez az eszmekör nincs meg benne. Hasonló módon azt is be lehetne bizonyítani, hogy minden egyes tanna és amóra csupa eredeti dolgot mondott, mert mondásai szó szerint másnál nem találhatók. Nem arról van szó, hogy Jézus nem formulázott valamely gondolatot egyéni módon — ezt minden rabbi megtette — hanem arról, hogy eszméi és tanításai lényegüket tekintve nem újak. Nem is lehetnek, mert hallgatói más esetben meg sem értették volna. B. többnyire ahhoz ragaszkodik, hogy a szó vagy a mondás más szinezetű, árnyalatú. Egyik fő argumentuma, amely a legsűrűbben kerül elő, az, hogy a párhuzamul idézett mondás szerzője Jézus után élt rabbi. A prioritás e fajta bizonyítása nem ér semmit, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a zsidó hagyományban az egyes mondások annak nevéhez fűződnek, ki a béth hamidrasban előadta, vagy valamely vál-

tozatban adta elő, vagy megtoldotta, vagy valamely bibliai helyhez fűzte s hasonló, de a mondás veleje régibb.

Egyébiránt B. talmudtudása meglepően fogytékos a bevezetés önérzetes hangja mellett. A 12. lapon azt mondja B., hogy »Rab Jakob in Babylonien (Ende II. Jh. nach Chr.) vonatkoztatja a misna szavát stb.« Jakob nem volt amóra, tehát nem magyarázhatja a misnát, nem is élt Babylóniában, mert Acher (Elisa ben Abuja) leányának volt a fia (Bacher, Agada d. Tannaiten II. 395—97). B. nem értette a talmudot, hol ez áll: Raba mondá: a misna Rabbi [nem Rab, mint B. mondja] Jakob nézetét vallja, ki azt állította, hogy *a parancsolatnak nincs a világon jutalma*, mert a barajthában találjuk: Rabbi Jakob mondá stb. B. azt hitte, hogy az aláhuzott szavak (שְׂכַר מִצְוָה בְּהָאֵי עֲלֵמָא לִיבָא) Jakob szavai, holott azok Raba amórától erednek. Micsoda talmudista az, ki ilyesmit félreért? Egy lappal később ismét blamálja tudományát, midőn azt mondja: »beweist schon die Formel תָּנוּ רַבִּינָן (Unsere Rabbinen haben gelehrt) . . . dass diese aus späterer als Jesu und des Ev. Matth. Zeit stammt, zumal sie zwischen Aussprüchen von Rabbinen des III. Jahrh. n. Chr. (Rab, Jochanan) steht.« Szó van az ismert mondásról הַעֲלֵבִים וְאֵינָן עֲלֵבִים (Sabb. 88b; Jóma 23a; Gitt. 36b). Hogy gondolhatja B., hogy a »Tanu Rabbanan«-nal bevezetett barajtha nem lehet régibb, mint a Máthé evangéliuma, hisz a »rabbik tanulták«, nem azt jelenti, hogy a mondás tőlük ered, hanem csak azt, hogy ezt a barajthát az iskolákban előadták? A tartalma esetleg időszámításunk előtti időből is eredhet. És mi legyen — a talmud nyelvén szólva — a »zumal«. Mit bizonyít az a korra nézve, hogy a barajtha III. századbéli rabbik mondásai közt áll? Állhat akár az V. századbéli rabbik mondásai közt is és mégis tannaita termék, azaz legalább régibb a II. század végénél! Hogy mennyivel, az persze minden egyes esetben külön kutatóandó. B. »bizonyításai« elején álló eme két példa nem nagyon bizalomkeltő.

*

Peters Norbert. »Die älteste Abschrift der zehn Gebote, der Papyrus Nash« cz. irat (Freiburg im Breisgau 1905) 51 lapon tárgyalja azt a papyrust, melyre a Tízparancsolat van írva és melyről e helyen már megemlékeztünk. A papyrus

részletes leírása és egyebek után lenyomatja és lefordítja a tizparancsolatot. Ezután grammatikai eltéréseket konstatál, hogy végre a 21. lapon a szöveget a maszóra és a többi fordításokkal összehasonlítsa. Végeredmény: a Papyrus Nash jobb, mint a maszorétikus szöveg, a Septuaginta azonban még a Papyrus Nashnál is jobb. Ez a kis rongy, amely papyrus (nem pergament), nincs vonalozva, ligaturák vannak benne, szóval minden jel szerint véletlen szöveg eredetibb a hivatalosnál. Az ilyen »Untersuchung« csak azt mutatja, hogy mindent lehet bizonyítani.

A főkérdés az, hogy ennek a papyrusdarabnak mi az eredete? Azt mondták, hogy phylacterium számára vagy ima vagy iskolai célra készült. Ámbár nem lehetetlen, hogy Palesztinában magában írtak bibliai részleteket papyrusra (Óhéber könyv 19), tehát annál inkább Egyiptomban, a papyrus őshazájában, mégsem valószínű, hogy papyrusunk iskolai célra készült, mert kérdés, hogy az alexandriai zsidó gyerekek, akár az első században is, héberül tanulták-e a bibliát? Bizonyos ugyanis, hogy a nép zöme nem értett héberül, különben nem olvasták volna a szombati Istentiszteletnél a heti szakaszt görögül, (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 74 köv.). Még olyan tudós és jámbor férfiú, mint Philó sem tudott héberül. Ez nem volna érthető, ha az iskolákban héber eredetiben tanulták volna a bibliát. Ugyanezen okból nem valószínű, hogy liturgiai célú szolgált volna. Mert bizonyos, hogy az ima nyelve is görög volt (i. m. 75). Az pedig, hogy a görög zsidók tefillint használtak-e időszámításunk első vagy második századában, nagyon kétséges azok után, mit ennek történetéről tudunk (l. Phylacteries cikket a Jew. Encyclopediában). Akárhogy forgassuk a dolgot, nem marad más feltevés, mint az, hogy a szóban forgó papyrus amulettül szolgált. Erre vall az összehajtás és az, hogy a bűvészetben az idegen és érthetetlen nyelv divott. Ezt tartották hatásosnak (A kérdés irodalma Petersnél 9). Valamely szentföldi zsidó, kit már ezen származásánál fogva bűvésznek tekintettek, a dekalógust és a semát írta le az amulettre, melyet az, ki kapta, nem értett és éppen ezen oknál fogva azt hihette, hogy ki tudja, milyen titkos és hatásos varázssformula van az ő papyrusán. Annak sem voltak skrupulusai, aki adta, hisz a

tízparancsolat és a zsidó hitvallomás nem varázssformula. Minthogy amulettet adott, emlékezetből kellett leírnia, nem pedig írott tóra-példányból. Ebből érthető, hogy a tízparancsolatot és a semát írta, melyeket legbiztosabban tudott és az is, hogy a pleneírást alkalmazza pl. a לוא^ל és néhány más szónál. Ebből a körülményből származik az is, hogy az Exodus és Deuteronomium dekalógusait összezavarta és hogy nem híven reprodukálta. Ez utóbbinak körébe tartozik az, hogy שבת után a 10. versben ג-ה-t írt. Ez kétségtelenül nőnemű és nem pontozandó ג-ה-nek, mint Peters 17 javasolja. Az emlékezetből való leírás magyarázza meg, hogy a tízparancsolat és a semá között van ez a nem létező vers:

אלה החקים והמשפטים אשר צוה משה
את בני ישראל. בדרך בצאתם מארץ מצרים

Ez Deut. 4., 45. és 6., 1. verseiből van összetéve. Igaz, hogy a LXX-ben ez a vers Deut. 6., 3. után található, de ott sem áll Mózes, hanem Isten (κύριος). Hogy ez nem állhatott eredetileg a szövegben, következik abból a tényből, hogy ott nincs a helyén. Először azért, mert az utána következő semára nem illenek a »rendeletek és törvények« szavak; másodsor azért, mert előzőleg (6., 1.) már állott ugyanaz, tehát fölösleges ismétlés volna. Nézetem szerint a papyrusban ez a vers nem vonatkozik mint bevezetés az utána következő semára, hanem mint befejezés az előtte álló tízparancsolatra. Minthogy a papyrus szerzője emlékezetből írt, érthető, hogy a Deut. dekalógusa körül levő versekből komponált, bizonyára emlékezeti tévedés folytán. (Erről a versről l. Peters 38. köv.).

Mindezek alapján nem tartjuk a Nash-papyrust a szövegkritika szempontjából fontos dokumentumnak.

*

Krengel M. kiadta Azulai Ch. J. D. ismert biográfiai szótárát e címmel »Sém Hagedólim Hasálém« (Podgorze 1905). Mintául Maszkil-Leethan »Széder Hadoróth« kiadását vette (Varsó 1883) és a nevezettől helyeslő levelet közöl. K. egyes cikkekhez megjegyzéseket fűz »Menáchém Czijon« cz. alatt, de ezeken kívül a könyv végén még két függelék ad. Az egyik az észrevételek folytatása, a másik Azulaitól mellőzöttek névlajstroma. Különös figyelmet fordított szülővárosa, Krakó, tudósaira. Bevezetésül Azulai életrajzát adja. Mindez nagyon szép és

hasznos és csak az sajnálatos, hogy nem megbízható és hogy irálya bombasztikus és borzas. Az a néhány cikk, melyet közelebbről vizsgálat alá vettünk, tele van tévedésekkel és néhányat egyáltalában nem találtunk. K. megnevezi a forrásokat, melyekből pótlásait vette (p. I. 1. jegyzet), de nem világos, hogy milyen elvek vezérelték. Itt-ott önkéntelen »megidesz«-szel is szolgál olvasóink és a metempsychosist már a talmudban találja. Ugy látszik, hogy maga is hisz benne. K. nagy munkát végzett, de az örömet fölötte megzavarja az aggodalom, hogy nem esik-e felhasználója szerző tévedésének áldozatul. A csak nagy óvatossággal használható művek el vannak paprikázva.

*

A bolygó zsidó mondája ép oly elterjedt és költői feldolgozásra ép oly alkalmas, mint akár a Faust- és a Tannhäuser-monda. Tényleg akadt is sok kutatója, kik eredetét és elváltozásait keresték és sok poetikus feldolgozója, kik a benne rejlő problémát feszegették. *Prost J.*, *Die Sage vom ewigen Juden in der neueren deutschen Literatur (Leipzig 1905)*. cz. iratában a második pontra 69 iratot állít össze, az elsőre pedig 22-öt. Magyar nyelven szintén vannak idevágó dolgozatok, melyeket Prost természetesen nem ismer. Thémáját a bevezető 3 fejezet után 13 fejezetben dolgozza fel: Goethevel kezdi és Lienhard-dal (1903) végzi. A bolygó zsidó az irodalomban 1602-ben jelenik meg először. Befejező észrevételeiben az összes feldolgozásokat három csoportra osztja, ami nem teljesen pontos. Végül ugyanonnan ideiktatjuk a következőt: »Bewundernswert ist es, wie diese einfache Sage sich dichterisch ausgestalten liess; ein unscheinbares Motiv und doch so fesselnd in seinen Konsequenzen, ein dürftiges stoffliches Interesse und doch so gewaltige weltgeschichtliche Perspektiven, ein zeitferner und weltentlegener Schauplatz und doch die völkerbewegende Idee des nimmer ruhenden Fortschritts! Dass dabei das Hastende, immer Vorwärts strebende, ruhelose, philosophische, kosmopolitische XIX. Jahrhundert sich dieser Gestalt mit Vorliebe angenommen, darf uns nicht wundern« (163. lap). A népszerű felolvasók ezt a könyvet fényes sikerrel használhatják. Talán akad valaki, aki a magyar irodalomból hasonló művet készít.

AZ ÜNNEPI IMÁBÓL.

(Áto bochártonú.)

<p>Minden népek közül Kiszemeltél minket; Kedved tellett bennünk, Szerettél bennünket. Minden népek között Magasztos a nyelvünk: Szent törvényeiddel Mert megszenteltettünk. Mert Téged szolgálunk, Vagyunk Hozzád közel. Királyi palástod Reánk szent fényt lövel. S minden erényeink Tőled úgy erednek, Hogy szent, nagy neveddel, Jeleznek, neveznek.</p>	<p>Ezért adtál nekünk Örök nagy Istenünk Ünnepi napokat, Hogy Véled örvendjünk. Szombati napokat Pihenésre szánva, Derüs ünnepeket, Zengő ujjongásra. Megszabott időkben Hogy felvidulhassunk: Páskák ünnepén im Felszabadulhattunk. Oh megnyilatkozott Szent emlékezések! Egyiptomból hogy Te Kivezeted néped.</p>
--	---

Oh Istenünk, Urunk és őseinknek
Hatalmas nagy és szent egy Istene.
Lengjen, lebegjen, tűnjön fel s lobogjon,
Fennen lobogjon minden érdemünk.
Hallgattassék meg és meg is jelenjék
Emlékezésük, emlékeztetésük
Hatalmas Úr — a trónusod előtt.
Az ősök érdeme és dalnokodnak
Dávid királynak minden érdeme.
Jerusolájim pusztult városodnak
Jelenjék meg előtted tünt emléke,
És szétszórt néped minden hű fiának
Erénye, hűsége és érdeme.
És hozza meg mindez a szabadulást,
Az irgalmat, kegyelmet és megszánást,
Az üdvöt, békét és az életet
A szabadságnak e nagy ünnepén! . . .
Emlékezz meg Adonáj oh már mostan,
S legyen már sorsunk jóra forduló.
S áldást fakaszson megemlékezésünk.

Üdv s irgalom hulljon alá reánk,
Szánj meg bennünket mennyei Atyánk.
Kegyelmezz, irgalmazz meg és segíts,
Minden ígéreteddel boldogíts.

Mert rajtad csügg esdön könyes szemünk,
Mert Te vagy az irgalmas Istenünk.

Áldással tér így ünneped hozzánk,
Életet, békét, örömet hoz reánk.
Kedvet, ujjongást, derűt, bizalmat,
Rendeltetését mert Te így szabta.
Áldást ígértél Istenünk nekünk,
Ünneped ellen hogyha nem vétünk.

Fogadd hát kedvesen
Ilyetén ünnepünk.
Add, a törvényével
Hogy megszenteltessünk.
Tanodban ilyképen
Lészen örök részünk.
Jóságodban bizva
Lelki örvendésünk.
Segíts meg bennünket
Égi segélyeddel,
Hogy Téged szolgáljunk
Igaz szeretettel.
Ilyképen légyen óh
Sok ünnepben részünk,
Derüben, örömben
Zengő ünneplésünk
Hogy örvendve zengjen
Izraélnek sarja,
Aki szent nevedet
Megszentelve vallja.

Hogy zengve zengjen hálánk így felőled:
Hogy megszenteltél, napokat, időket.

Budapest.

GERŐ ATTILA.

ORSZÁGVILÁG.

ANCONA.

Az olasz zsidók történetében Ancona kiváló helyet foglal el, mert a pápai tartomány kikötő városa volt és élénk kereskedelemmel bírt. A tenger volt a multban a népek közlekedési utja és a tengerparti városok voltak a távol eső népek találkozó helyei. Mint kereskedelmi góczpont Ancona jelentékeny volt és a XVI. század első felében spanyol marannosok ide is menekültek. A pápa fenhatósága alatt biztosabbnak érezték magukat, mint a jámbor Hispaniában. Titokban tartották meg vallásukat és az inquisitió nem leselkedett itt oly dühvel utánuk, mint távoli hazájukban. Nagy kavarodást okozott azonban a zsidó vallásra való nyílt visszatérés, ami a XVI. században éppen olasz földön sűrűn ismétlődött. E megbocsáthatatlan bűnért sok zsidó halt vértanuhalált: Anconában egyszerre 24 spanyol menekült (XVI. sz. közepe). A keleti zsidók, kik a levantei kereskedelmet uralták, az anconai kikötőt boykottálták és valóságos harcz folyt köztük és a pápai hatóság közt.

De hát nem Ancona történetét akarjuk megírni. Pedig érdemes volna és az anyag sem hiányzik. Nem kell sem kiásni, sem felfedezni: ott van szépen rendezve az anconai hitközség levéltárában. A kezemben voltak a pápák pergamentre irt szabadságlevelei, melyek közt a legrégebb a XVI. század elejéből való, a községi és egyleti életről szóló nagy foliánsok és sok egyéb, mi után a történet bűvárai kapkodnak. Az okmányok latin nyelven, a többi olaszul és ritkábban héberül van írva. A község élő és elhalt tagjairól pontos lajstromot vezettek, kétségtelenül a világi hatóság kívánságára és saját érdekeik megvédése céljából. Az anconai zsidó község életfonalát száműzés

nem vágta el, mert még akkor is, midőn a pápa tartományából a zsidókat kiüzte, Rómát, Avignont és Anconát e rendelkezés alól kivette. Az anconai zsidó község sorsa változó volt, de erőszakos halál nem érte. Története kicsiben képet adna az egész olasz zsidóság multjáról, mert mindig az események színterén állott, ha nem is első helyen.

A hosszú és jelentős mult üdvös hatásai mai napig láthatók, mert az egész zsidó lakosság csupán 1250 lélekből áll — 3—4 ház a Király-utczában — de azért minden intézménye megvan, melyet a zsidó hitélet megkíván. Temploma kettő van és mindkettő igen szép. A főtemplom az »olasz« (italiano, italki), minthogy a község többsége ezt a ritust követi. A »szefard« templom körülbelül 30 év előtt lett ujja építve és igen szép. Ez utóbbiban a péntekesti Istentiszteletnél mindössze 15 embert láttam. A spanyolok egyre kevesbednek, a főrabbi az olasz templomba jár. A szombat reggeli Istentisztelet az utóbbi templomban eléggé látogatott volt, ugyszintén a délutáni és estéli. A téli szombat napot az Istentisztelet és az előirt szombati étkezések majdnem teljesen lefoglalják. — A mincha-imát egykor végzik és azután következik a szombati ebéd (cena), melynek végezte után már közel van az esti imádság ideje. Bizonyára így telt el ősidőben a szombat a szent föld városaiban.

A főrabbi *Tedeschi J. R.*, ki Korfuból került Anconába, 80 éves aggastyán és nagy tiszteletben áll. Az Istentisztelet végén a község apraja-nagyja eléje járul, hogy megáldja őket. Akárhány öreg ember akad közöttük. Művelt ember, ki több héber és olasz apróbb irat szerzője.¹⁾ A hitoktatást a Talmud Tórában ő végzi és *Coen Umberto*, ki a hitközség jegyzője. Külön zsidó népiskola tudtommal olasz földön sehol sincs. A laikusok közt zsidó tudás alig van már, de azért a templom-épület egyik külön helyiségében valami jesiva-féle gyűl össze külön Istentiszteletre és főkép thillim mondásra. Itt-ott egy-egy előadás is előfordul.

¹⁾ Rövid kis történet a következő: תולדות בני ישראל ומצבם המדיני והחמרי בנפות איטליה בקוצר אמרים מדורות הראשונים לספרה: עד הרה"ק רמ"א (Krakó 1901). Franck ismert művéhez fűződik a következő irata: *La Cabbala o la Filosofia religiosa degli Israeliti* (Triest 1901. Corriereből).

A zsidó tudás kihalóban van: a zsidók többnyire kereskedők, kik egyébre nem érnek rá. A kereskedelem az 50,000 lakossal biró Anconában, nagyrészt az ő kezükben van. Szegény ember csak igen kevés akad, ugy hogy a hitközség adózó tagjainak száma 250, kik 7 és 1200 lira közé eső évi kultuszadót (tassa culto) fizetnek. A kultuszadóból fedezik az összes kiadásokat. Ebből fizetik a rabbino maggioret, a kántorokat, saktereket, a talmudtóra tanítóit stb. A Talmud Tórának gazdag könyvtára van, mely régi könyvekből és kéziratokból áll. — A község élén kilencz tagból álló előljáróság áll, amely a Rattazzi-féle törvény (Piemont és a Marcha számára) szerint kormányoz. E törvény szerint minden zsidó köteles a kultusz költségeihez hozzájárulni, melyet minden év október havában vet ki az említett »Consiglio«. Az 1906. évre ez az adó 19,296 lirában lett megállapítva. Az »Universita Israelitica di Ancona« a vallási funkczionáriusokon kívül titkárt, pénztárost, beszedőt és szolgát tart.

Kitünően van szervezve a jótékonyság. Első helyen áll a »Societa Israelitica di beneficenza«, melynek héber neve »Chevrath Maaszé Ha-Czedáka«, amely a szegény hitrokonokat támogatja állandó segélyösszegekkel, házbérrel, iskolakönyvvel és mesterségre tanítással. Ez az egyesület a városi kórházban külön osztályt tart fenn, hol a zsidó betegeket elhelyezi és rituális étellel ellátja. Husvétkor pászkáról gondoskodik. — A »Bikur Cholim« azokról a betegekről gondoskodik, kik otthon akarják magukat ápoltatni és a »Chevrath Malbisé Arumim« ruhával és fehérneművel látja el a szegényeket. A »Confraternita di Gemilud Hasadim« ugyanaz, mint nálunk a Chevra Kadisa, önálló testület, de tisztán a halottak eltakarításával foglalkozik. A szegényeket ingyen temeti el, a gazdagoktól a kultuszadóval arányos díjat szed. Ez az egyesület tartja a fent említett jesivát, amely szombaton összegyül és a halottak emlékére áldoz. A betegek ellátása szintén egyik célja. A »Baalé Berith Abram« egylet minden tagnak 4 scudit (2126 lirát) ad, ha fia születik és a »móhel«-ről szintén gondoskodik.

Az ősi jámborság sokat szenvedett, de azért szombaton aránylag ötször annyi ember volt a templomban, mint pl. fővárosunkban. A zsidó érzés eleven és majdnem mindenki tagja a

czionista egyletnek. A kelettel való összeköttetés élénk: a főrabbi és a főkantor onnan származnak. Mindkettő görögül is beszél. A község összes alkalmazottai tanult emberek és külsőleg is kitűnő benyomást tesznek. Nálunk az ilyen kinézésű emberek sehitája eo ipso »pószel.« Az olasz zsidóknál pedig a műveletlen ember pószel, mert ők ősidők óta műveltek. Évszázados irodalmuk számos olasz és latin könyvet számlál és világhíres régi talmudistáikat hazánk nagy falvaiban manapság műveltségük teljesen kompromittálná.

KÜTFÖK.

---

300. szám.

LUKÁCS GYÖRGY VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERNEK 102284/1905. SZÁM ALATT KELT KÖRRENDELETE AZ ORTH. ÚJ SZABÁLYZAT TÁRGYÁBAN.

Addig is, míg hazánk izraelitáira vonatkozólag az országos autonómia megfelelő módon közmegegyezésre létesíthető nem lesz, avagy a vallás- és közoktatásügyi királyi kormányzat az orthodox izraelitákat érdeklő más rendelkezéseket nem tesz, a legfelsőbb felügyeleti jog alapján érvényre emelem azt a szabályzatot, melyet az ortodox izr. hitfelekezet közvetítő bizottsága a múlt év november havának 29-én 10,874. szám alatt kelt felterjesztésével hozzám bemutatott és a mely szabályzat az 1871. évi november 15-én 26.915. szám alatt kelt vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet alapján ideiglenesen működő orthodox izr. közvetítő bizottság helyébe lépő orthodox izraelita országos képviselőség, központi bizottság és központi iroda szervezetét és működését rendezi.

Megjegyzem, hogy ezen szabályzat nem befolyásolhatja azon jogoknak körét, amelyeket a fennálló szabályok szerint a főfelügyeleti jogból folyólag a vallás- és közoktatásügyi kormányzat az orthodox izraelita ügyekre gyakorol, s amely jogból folyólag a közvetítő bizottság helyébe lépő új szervezetek intézkedései e kormányzat által felülbírálat alá vonhatók.

Megjegyzem továbbá, hogy ezután is teljes hatályában marad az orthodox izraeliták szervező alapszabályzata, melyet Ő Felsége 1871. évi október hó 22-én kelt legkegyelmesebb felhatalmazása alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter ugyanazon évi november hó 15-én 26,915. szám alatt kelt rendeletével közzétett.

Megjegyzem végül, hogy törvényeink — noha a szervezetek többféleségét nem gátolják — csak egy izraelita hitfelekezetet ismernek, minélfogva ezzel ellentétes értelmezésre a jelen szabályzat sem szolgáltatathat alapot.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: Magyar-Zsidó Könyvtár, szerkeszti Patai József. Kiadja a Magyar-Zsidó Könyvtár Kiadóvállalata, *Schlesinger J.*, Budapest, Királyutca 1. I. *Szabolcsi M.*, Gyöngyszemek a talmudból és midrasból. II. *Révész B.*, Rejtett utakon, novellák. III. *Patai J.*, Héber költők, szemelvények az új-héber költészetből. IV. *Gábor A.*, Zangwill elbeszélései. V—VI. Chanuka (23 közlemény). VII. *Kiss A.*, Ifjak és öregek. Novellák. — Dritter Jahresbericht der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums (Berlin, 1905.). — *Horovitz S.*, Die Psychologie bei den jüdischen Religionsphilosophen des Mittelalters von Saadia bis Maimuni. Heft III.: Die Psychologie der jüdischen Neuplatoniker. B. Josef Ibn Saddik (Boroszló, 1906. A boroszlói szeminárium Értesítőjében). — *Grunwald M.*, Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde, Neue Folge II. 1. (Berlin, 1906.). — Évkönyv. Kiadja az IMIT., szerkeszti dr. *Bánóczi József.* (Budapest, 1906.). — *Dr. Wellesz Gy.*, Rasi élete és működése. Az IMIT. megbízásából (Budapest, 1906.). — *Krengel M.*, Sém Hagedélim Hasálém (Podgorze, 1905.) — *Margulies S. H.*, Un Congresso di Notabili Ebrei Tenuto in Firenze nel 1428. (Firenze, 1905. Külön lenyomat a Rivista Israelitica-ból). — *Dr. Venetianer L.*, Ezekiels Vision und die Salomonischen Wasserbecken, (Budapest, 1906.). — *Lemm O. von*, Iberica. Mit zwei Tafeln (Petersbourg, 1906. Memoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, VIII. série, vol. VII. No. 6.). — *Wetstein F. H.*, Le-Toledoth Gedólé Jiszráél (Krakó, 1904. Külön lenyomat a Sokolov-jubileumi iratból). — Festschrift zum zweihundertjährigen Bestehen des Israelitischen Vereines für Krankenpflege und Beerdigung Königsberg i. Pr. 1704—1904. (Königsberg i. Pr. 1904.). — *Dr. Löwy M.*, Ruth könyve (Temesvár 1906. Kül. lenyom. az »Arany János Társaság« könyvei II. kötetéből). — A pesi Chevra Kadisa izraelita szent egyet előljáróságához benyújtott előterjesztés a létesítendő izraelita menedékház (ingyenlakások szeretetháza) szervezése tárgyában.

(*Budapest*, 1906.). — *Dr. Weisz M.*, Katalog der hebräischen Handschriften und Bücher in der Bibliothek des Professor dr. David Kaufmann s. A. beschrieben (*Frankfurt a. M.* 1906). — *Butin R.*, The ten Nequdoth of the Thorah or the meaning and purpose of the extraordinary points of the Pentatuch. (*Baltimore* 1906). — A kolozsvári izr. felolvasó-egyesület Évkönyve, I. Szerkesztette *dr. Eisler Mátyás* elnök. (*Kolozsvár* 1906). — A kolozsvári izraelita nőegylet tiz éves története. Összeállította *dr. Eisler Mátyás* (*Kolozsvár* 1906).

Kitüntetés. *Székely Ferencz* bankigazgató udvari tanácsossá neveztetett ki.

Rabbiavatás. Az orsz. rabbiképző-intézetten febr. hó 19-én *dr. Borsódi József*, *dr. Drobinski Jakab* *dr. Groszmann Zsigmond*, *dr. Richtmann Mózes*, *dr. Schönfeld Ármin* és *dr. Weisz Sámuel* rabbikká avattattak. Ezek közül *dr. Borsódi Szarvason*, *dr. Schönfeld Beszterczebányán* és *dr. Drobinski Fridek-Mistegen* működnek.

Dr. Mezei Mór, az orsz. iroda elnöke, január havában töltötte be 70-ik születésnapját. A közélet sok mezején nagy tevékenységet kifejtett kiváló férfit, ki a zoltáros korát teljes testi és szellemi erőben érte el, ez alkalomból számos odalról üdvözölték.

Dr. Büchler Adolf, a bécsi rabbiszemináriumnak megnyilta (11 év) óta tanára, a londoni *Jewish College* igazgató helyettesévé választatott meg a 75 éves *dr. Friedländer M.* igazgató mellé, ki aggkora miatt egymaga nem képes többé a nagy felelősséggel járó állást teljesen betölteni. A *Jew. Chronicle* ezen hírrel kapcsolatban azt is közli, hogy lord Rothschild egy levelében oda nyilatkozott, hogy a nevezett intézet f. évi június 15-iki jubileumán maga kíván elnökölni és ez alkalomból a *College* számára 600,000 koronás alapítványt tesz. *Dr. Büchler* az orsz. rabbiképző-intézet volt növendéke és a tudományos világban kiváló hírnévnek örvend. Kitünő munkatársunk ez újabb nagy sikere bennünket is örömmel tölt el és e helyről is sok szerencsét kívánunk nagyjelentőségű új munkaköréhez.

A berlini »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« harmadik jelentése szerint a törzsvagyón 37.500 márka és tagdíjakból a lefolyt évben kerek összegben 18.000 márka folyt be. Eddigi kiadványai csupán 4 számra rugnak, de kiadja a *Monatsschriftet* és 6 munkát támogatott kisebb-nagyobb összegekkel. A folyó évben már megkezdte a nagyobb munkák kinyomását, minthogy egy teljesen (*Güdemann, Apologetik des Judentums*) és a másik (*Caro, Wirtschaftsgeschichte der Juden*) félig elkészült. A tagok száma elég tekintélyes, köztük 19 örökös tag. A legtöbb tag Berlin, Glogau, Frankfurt, Boroszló, Bécs és Budapest városokból rekrutálódik.

Zsidó statisztika. A német birodalomban összesen 1855 *községi* zsinagóga van: Poroszország 1089, Bajorország 233, Württemberg 50, Baden nagyhercegség 117, Hessen 144, Elsass-Lotharingia 140. A többi a kisebb szövetséges állam közt oszlik meg. Az antiszemita Szászországban mindössze 3 zsinagóga van. Az összbirodalomban átlag 311 lélekre esik egy zsinagóga, Poroszországban 360-ra, Schwerin-Mecklenburgban már 98-ra. Városok közül Berlinben 10,400-ra, Hamburgban 5893-ra. Ezek a számok nem egészen pontosak, mert az idevágó kérdésekre néhány község nem reagált. A zsinagógák közé csak a községek által fenntartottak számítottak az egyletek és magánosok imaházai nincsenek felvéve. A német birodalomban van 217 községi rabbi, 1101 kántor, 369 hitoktató, 180 sakter és 404 hitközségi szolga. Feltűnő, hogy a rabbik száma a sakterekét meghaladja. A magánrabbik és magánmetszők száma fordított arányt mutathat, mert kis községekben ezt a tisztet a mészáros maga végzi. A német birodalomban Istentiszteletet tartanak: mindennap 487, szombaton 1147, ünnepnapokon 216, összesen 1850 helyen. E tekintetben kiválik valamennyi közül Hessen-Nassau. (Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden I. 9, hol részletes és még egyéb érdekes adatok közöltetnek.)

»**Der Wunderrabbi**« cz. alatt *Galgóczi Ábrahám*, galgóczi tanító, ki a zsidó népéletet kitűnően ismeri, idevágó közleményeit folyóiratunk is felhasználta, elmés drámát bocsátott közre. Ebben a jesiva-életet ecseteli, különféle típusait mutatva be. A sajtó ezt a modern világra nézve exotikus terméket kedvezően fogadta és mi is ajánljuk olvasóink figyelmébe. Megrendelhető szerzőnél, Galgóczon.

Zsidó képviselők az angol parlamentben. Az angol parlamentbe beválasztott zsidó vallású képviselők száma nagyobb, mint valaha. 670 képviselő közül 16 zsidó. A múlt választás alkalmával tizenketten jutottak be az alsóházba. Most 31 zsidó jelölt volt, 15 konzervatív és 16 liberális.

Ormódi Ormódy Vilmost az Első Magyar Általános Biztosító Társaság vezérigazgatóját a király főrendiházi tagnak nevezte ki. — Zsidó főrendek: Dr. Hirschler Ignác, *meghalt*; Sváb Károly, *él*; Kisteleki Lévy Henrik, akkor még zsidó volt, *meghalt*; Dr. Chorin Ferencz, *él*; Hatvani Hatvany-Deutsch Sándor, *él*; Bródy Zsigmond, *meghalt*.

Egy rabbi fia mint tábornok. Gundrin *Wolf* hajóskapitányt a tengerészeti miniszteriumhoz tábornoki ranggal osztályfőnöknek nevezték ki. Az új tábornok a volt stockholmi rabbinak Ephraim Wolf dr.-nak a fia, aki jó talmudista volt és egy prágai családból származott.

Hirsch Márk hamburgi főrabbi, 1833 február 9-én Tiszabeőn született hazánk fia, volt karczagi, tiszabeői, óbudai és prágai főrabbi, niszán hó 3-án (márczius 29-én) ünnepli — ha ünnepli — aranylakodalmát. Ugyanis 1856 április 8-án kedden kelt egybe Miskolczon a borsodmegyei főrabbi Fischmann Ezechiel Mózes leányával Miczi-vel, ki második felesége.

Kaufmann-könyvtár. Utolsó füzetünkben már közöltük, hogy a nevezett könyvtár ajándék útján a Magyar Tudományos Akadémia birtokába került. Azonban igen sok könyvet Schlesinger budapesti ügyes könyvkereskedő vett meg a családtól, melynek egy részét az orsz. rabbiképző-intézet könyvtára vásárolta meg. Sajnos, csupán egy részét, mert a könyvkereskedő — saját kijelentése szerint — abban a hitben, hogy a rabbiképző a Kaufmann könyvei közül már mindent megkapott, amit kívánt, az általa megvásárolt könyveket előbb fűnek-fának kínálta, úgy hogy magánosok között szóródtak el és részben a bécsi könyvpiacra dobattak. Kaufmann saját művei és cikkeinek külön lenyomatai, melyek közül többön bold. Kaufmann saját kezeirása látható, szintén Schlesinger boltjába kerültek. A földön heverő nagy tömeget átnéztük és ezekből Kaufmann azon munkáit, melyek a rabbiképző értesítőiben láttak napvilágot és már kifogytak, de tekintélyes oldalról több izben kérettek, az intézet más értesítőiért becseréltük, ugyszintén több külön lenyomatot is, melyek nehezen hozzáférhető folyóiratokból erednek. Tanácsunkra a könyvkereskedő Kaufmannak makulaturakép hozzákerült cikkeiből sorozatokat állított össze és azokat bold. Kaufmann volt tanítványainak olcsón adta és adja. Más részével berlini antiquarius próbálkozik.

A Jewish Encyclopedia munkatársai. Dr. Bacher Vilmos a berlini »Allgemeine Zeitung des Judentums«-ban a Jew. Encyclopediáról az utolsó (12.) kötet megjelenése alkalmából a nagy mű jelentőségéről cikket irt. Egyebek közt a munkatársakról statisztikát ad és konstatálja, hogy Európában csupán négy tudós van, ki az Encyclopedia minden egyes kötetébe dolgozott. Mind a négy budapesti: *Bacher V.*, *Blau L.*, *Kayserling M.* és *Krausz S.*